

AMICITIA

De spanning tussen idealisme en politiek in de
vriendschap van Cicero en Pompeius.

Bregje Schreuders

1012169

b.m.schreuders@umail.leidenuniv.nl

Dhr. Dr. C. H. Pieper

04-12-2017

Masterscriptie Classics and Ancient Civilizations

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Leiden

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. De idealistische vriendschap: De amicitia.....	4
1.1 Wat is vriendschap?.....	4
1.2 Wanneer en tussen wie is vriendschap mogelijk?	5
1.3 Het belang van virtus in vriendschappen.....	8
1.4 Gevaren binnen vriendschap	10
1.5 Filosofie en politiek.....	12
1.6 Conclusie	14
2. De politieke vriendschap: Commentariolum Petitionis.....	17
2.1 Wat is vriendschap?.....	19
2.2 Wanneer en tussen wie is vriendschap mogelijk?	21
2.3 Het belang van utilitas in vriendschap.....	23
2.4 Begrenzing en spelregels van vriendschap.....	25
2.5 Conclusie	26
3. Pompeius en Cicero.....	28
3.1 Fam. 5.7 en de schijn van openheid	28
3.2 Utilitas	33
3.3 Pompeius in crisis.....	38
Conclusie.....	43
Bibliografie.....	45

Inleiding

Vriendschap is voor ons een vanzelfsprekend onderdeel van de maatschappij, maar of dit in het oude Rome ook het geval was, is lastig in te schatten. Nu kun je met één klik van de muis iemand als ‘vriend’ bestempelen op *Facebook*, en op die manier is vrienden maken nog nooit zo makkelijk geweest. Maar in een tijd waarin brieven de belangrijkste manier van correspondentie waren en je iemand gemakkelijk uit het oog verloor als hij zich honderden kilometers verderop bevond, is vriendschap een stuk lastiger te behouden. Toch blijkt uit overgeleverde werken dat vriendschap in de Romeinse samenleving een belangrijke plaats innam en dat het toen misschien nog wel een grotere rol speelde dan nu.¹

Het Latijnse woord voor vriendschap, *amicitia*, blijft echter dikwijls onvertaald, omdat er in andere talen geen equivalent te vinden is dat alle draagvlakken van *amicitia* omvat.² *Amicitia* hoeft niet alleen iets te zijn dat voortkomt uit het verlangen om een band met iemand te hebben, maar het kan ook een stuk minder sentiment met zich meedragen. Zo kunnen vriendschappen ook ontstaan op basis van het nut dat ze voor de ander kunnen hebben, zoals bijvoorbeeld in politieke allianties.³

In deze scriptie staat de vriendschap tussen Marcus Tullius Cicero en Gnaeus Pompeius Magnus centraal.⁴ Om te bestuderen hoe deze vriendschap in elkaar stak, zal deze gespiegeld worden aan twee werken die de uitersten van vriendschap weergeven. *Laelius de amicitia*, geschreven door Marcus Tullius Cicero, richt zich op een idealistische vriendschap en het *Commentariolum Petitionis* van Quintus Tullius Cicero gaat over politieke vriendschap.⁵ Verder zullen er brieven geanalyseerd worden die geschreven zijn door Cicero en Pompeius. Aan de hand van deze praktische beschrijvingen en de theoretische analyses van het begrip *amicitia*, zal deze scriptie een antwoord geven op de vraag wat de aard van de vriendschap tussen Cicero en Pompeius was.

De amicitia, een werk dat Cicero in 44 v. Chr. uitbracht, verschilt veel van het *Commentariolum*, dat gedateerd kan worden vlak voor de consulverkiezingen in 63 v. Chr. Omdat Cicero zich aan het eind van zijn leven meer met filosofie bezighield, heeft *De amicitia* een filosofische invalshoek. In het *Commentariolum* daarentegen ligt de focus op vriendschappen binnen politieke kringen.

Of het *Commentariolum* daadwerkelijk door Quintus geschreven is, staat nog steeds ter discussie. Er zijn verschillende voor- en tegenargumenten te noemen met betrekking tot de authenticiteit van het werk. Aangezien er tot nu toe geen overtuigend bewijs is gevonden om aan te tonen dat het geen werk van Quintus is, zal er in deze scriptie vanuit worden gegaan dat het wel zijn werk is.⁶

---

¹ Powell (1995) 32.

² Powell (1995) 33.

³ Konstan (1997) 123, Powell (1995) 33 en Verboven (2012) 405-406. Voor een uitgebreide visie op het begrip *amicitia* door moderne auteurs, zie Verboven (2012) 406-407.

⁴ Gnaeus Pompeius Magnus zal in het vervolg aangeduid worden als ‘Pompeius’.

⁵ Marcus Tullius Cicero zal in het vervolg aangeduid worden als ‘Cicero’ en Quintus Tullius Cicero zal in het vervolg aangeduid worden als ‘Quintus’.

⁶ Voor mee informatie over de voor- en tegenargumenten, zie Balsdon (1963), Laser (2001) 5-7, McDermott (1997) 708-709, Nótári (2010) 37-38 en Shackleton Bailey (1988) 397-402.

De basis van dit onderzoek is het vergelijken van teksten die niet voor de hand liggen. Dit komt doordat elke tekst binnen een ander genre valt. Door middel van *close reading* zal er een verband gelegd worden tussen een filosofisch traktaat (*De amicitia*), een politiek handboek (*Commentariolum*) en de brieven van Cicero en Pompeius. Aan de hand van deze Latijnse teksten zal er gekeken worden wat er staat en wat de intentie van de schrijver is geweest. Een juiste analyse van woordbetekenissen hangt hiermee samen. Verder zal er literatuuronderzoek gedaan worden om een beter begrip te krijgen van de situatie in Rome in de tijd dat Cicero en Pompeius leefden.

In hoofdstuk 1 zal *De amicitia* centraal staan, waarin besproken en uitgelegd wordt wat Laelius' kijk op vriendschap was. De focus ligt daar op de idealistische vriendschap. In hoofdstuk 2 staat het *Commentariolum* van Quintus centraal, dat ingaat op de politieke vriendschap, en zal er ook gekeken worden naar de invloed van de politieke situatie op het werk. In hoofdstuk 3 worden de theorieën uit de eerste twee hoofdstukken toegepast op de vriendschap tussen Cicero en Pompeius zoals deze naar voren komt in hun brieven. Op die manier zal de vriendschap tussen Cicero en Pompeius geanalyseerd worden om zo tot een conclusie te komen hoe *amicitia* tussen Cicero en Pompeius kan worden beschouwd.

1. De idealistische vriendschap: *De amicitia*

De amicitia is een werk gericht aan Atticus, Cicero's beste vriend. Het werk is geschreven als ware het een dialoog tussen Laelius en zijn twee schoonzonen, Mucius Scaevola en Fannius. Laelius deelt met zijn schoonzonen zijn opvattingen over vriendschap, het hoofdthema van dialoog. Hij vertelt tussen welke mensen vriendschap kan ontstaan en wat men moet doen om een goede vriendschap te behouden. In dit hoofdstuk zullen deze aspecten van vriendschap uitgezocht en toegelicht worden.

1.1 Wat is vriendschap?

Maar wat is nu eigenlijk, volgens Laelius, de definitie van 'vriendschap'? En welke voorwaarden stelt hij hieraan? Laelius gaat niet direct op deze vragen in, maar bespreekt eerst zijn vriendschap met Scipio, en de emoties die hij voelde na zijn dood.⁷ Pas wanneer Fannius hem verzoekt om de theorie en praktijk van vriendschap te bespreken, komt Laelius terug op dit onderwerp.⁸ Laelius stelt dat hij niet de juiste persoon is om een uiteenzetting te geven over een dergelijk thema, maar dat dit voorbehouden is aan filosofen. Het is opvallend dat hij dit zegt, omdat hij eerder, in paragraaf 15, de essentie (*vis*) van vriendschap geeft: een complete overeenstemming (*consensio*) in besluiten (*voluntatum*), ambities (*studiorum*) en opvattingen (*sententiarum*).⁹ Ondanks dat hij zichzelf niet als een expert op het gebied van vriendschap beschouwt, doet hij juist datgene waarvan hij had gezegd dat hij het niet zou doen: tips geven over vriendschap en zelfs vriendschap definiëren.¹⁰ Op deze manier benadrukt Laelius juist extra het onderwerp dat hij eigenlijk niet zou gaan bespreken.¹¹ Deze *praeteritio* zorgt er niet alleen voor dat het onderwerp extra benadrukt wordt, maar heeft ook als gevolg dat er bij de lezer een verwachting wordt geschept over wat komen gaat.¹² Naast deze voorbode maakt Laelius ook duidelijk dat een praktisch voorbeeld van een ideale vriendschap nodig is om de ideale filosofische vriendschap te begrijpen. Vriendschap is niet alleen een theoretisch concept, maar ook iets wat je in de praktijk moet verwezenlijken, zoals Laelius en Scipio hebben gedaan. Op Laelius' *praeteritio* in paragraaf 16 volgen verschillende aspecten van vriendschap en uiteindelijk opnieuw een definitie van wat vriendschap is:

---

⁷ Bedoeld wordt hier Scipio Africanus Minor, of Scipio Aemilianus, de adoptieve kleinzoon van Scipio Africanus.

⁸ Pas in paragraaf 16 verzoekt Fannius Laelius om over vriendschap te spreken.

⁹ Cic. *Amic.* 15.

¹⁰ Cic. *Amic.* 17: *ego vos hortari tantum possum ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis; nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas vel adversas*. Laelius zegt in eerste instantie dat hij niet de aangewezen persoon is om iets over vriendschap te vertellen, maar spoort hier zijn schoonzonen aan om vriendschap voor alles te plaatsen, wat hij niet zou doen als hij geen enkel verstand had van vriendschap.

¹¹ Dit stijlfiguur wordt *praeteritio* of *paraleipsis* genoemd, zie Fahnestock (2011) voor meer informatie hierover.

¹² *Rhet. Her.* 37. In deze passage worden het gebruik en het nut van de *praeteritio* uitgelegd, omschreven met het woord *occultatio*. Vroeger werd het werk aan Cicero toegeschreven, maar het is nu algemeen aanvaard dat het niet van hem is. (vii-xiv).

*Est enim amicitia nihil aliud nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate **consensio**; qua quidem haud scio an excepta sapientia nihil melius homini sit a dis immortalibus datum.*¹³

‘Want vriendschap is niets anders dan een **overeenkomst** in alle dingen, goddelijke en menselijke dingen, samen met welwillendheid en zorg, waarvan ik denk dat er nooit iets beters is gegeven aan de mensen door de onsterfelijke goden, behalve dan wijsheid.’¹⁴

Opnieuw gebruikt Laelius *consensio* om aan te geven wat de essentie is van vriendschap, maar hij maakt hier de definitie nog breder dan in paragraaf 15.¹⁵ Niet alleen moet er overeenstemming zijn in besluiten, ambities en opvattingen, maar in alle dingen, zowel menselijke als goddelijke. Deze definitie van vriendschap is naast de definitie in paragraaf 15 de enige die Laelius geeft. Verder bespreekt hij alleen onderwerpen die met vriendschap te maken hebben, zoals de voorwaarden voor vriendschap, het nut en risico ervan.

1.2 Wanneer en tussen wie is vriendschap mogelijk?

Vriendschap kan alleen ontstaan wanneer beide partijen overeenstemmen in alle levenszaken, waaruit geconcludeerd kan worden dat niet iedereen met elkaar bevriend kan zijn. Daarom is Laelius van mening dat er geen vriendschap kan ontstaan wanneer beide partijen geen goede mannen zijn.¹⁶ Wat goede mannen dan precies zijn, legt Laelius vervolgens uit:

*qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides integritas aequitas liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas libido audacia, sintque magna constantia ... hos **viros bonos** ...*¹⁷

‘Zij die zo doen, zo leven, zodat ze bewijs geven van loyaliteit en integriteit, van gelijkheid en van vrijgevigheid, en bij wie geen enkel verlangen, lust of hoogmoed is, en die een grote vastberadenheid hebben ... over die **mannen** moeten wij denken dat ze **goed** zijn ...’

Goed zijn is niet alleen gebaseerd op wijs zijn, maar houdt in dat mannen bepaalde karaktereigenschappen bezitten. Zo moeten ze kunnen aantonen dat ze trouw en integer zijn, eerlijk en

---

¹³ Cic. *Amic.* 20.

¹⁴ Alle vertalingen zijn van eigen hand.

¹⁵ Zarecki (2014) noemt de associatie tussen *consensio* en *consensus omnium bonorum* (139). Dit zal in de volgende paragraaf besproken worden.

¹⁶ Cic. *Amic.* 18. Gekozen is hier om *bonis* aan te vullen met *viris* (mannen), omdat de vriendschappen die besproken worden in *De amicitia* alleen mannen betreffen.

¹⁷ Cic., *Amic.* 19.

gul. Daarnaast moeten ze vrij zijn van negatieve eigenschappen zoals verlangens en overmoed. Deze *virī boni* moeten aan verschillende individuele deugden voldoen om de term te verdienen, en wat voor Cicero zeer belangrijk is, is dat ze evenwichtig of standvastig zijn (*constantia*). De term *boni* heeft sociale, politieke en morele connotaties.¹⁸ Zowel het morele aspect als het sociale aspect wordt duidelijk in de uitleg van Laelius over wie de *boni* zijn. *Fides*, *integritas*, *aequitas* en *liberalitas* zijn voorbeelden van het morele aspect.¹⁹ Deze eigenschappen zorgen ervoor dat je naar andere mensen standvastig (*constantia*) kan zijn en dat omvat het sociale aspect. Verder stelt hij dat bij zulk soort mannen *consensio* kan ontstaan. Het idee dat *consensio* nodig is binnen een vriendschap is algemeen gedachtegoed en verschijnt ook in andere filosofische teksten.²⁰ Voor Cicero echter is *consensio* of *consensus* niet alleen van belang binnen vriendschappen, maar ook in de politiek. Hiermee borduurt hij voort op de *concordia ordinum*: een samenwerking tussen de senatoren (*optimates*) en de *equites*.²¹ Deze samenwerking van verschillende standen streefde Cicero na ten tijde van de consulverkiezingen in 63 v. Chr. Dit was niet alleen omdat hij Lucius Sergius Catilina wilde verslaan op politiek vlak, maar ook omdat hij met deze samenwerking een front wilde vormen tegen de mensen die de rust verstoorden.²² De overgang naar de *consensus* is volgens Zarecki (2014) niet los te zien van Cicero's terugkeer uit verbanning in 57 v. Chr. Terwijl *concordia* ontstaan was door actieve samenwerking van verschillende bevolkingsgroepen, zorgde *consensus* ervoor dat deze groepen daadwerkelijk leiders volgden.²³ Dit leidde er uiteindelijk toe dat Cicero teruggedroepen werd uit zijn verbanning. Het zijn volgens Cicero de *optimates* die als *virī boni* worden bestempeld en *consensio* kunnen krijgen. In zijn *Pro Sestio* is de definitie van de *boni* anders dan wat hij in *De amicitia* aangeeft, en hierin wordt de politieke connotatie van de *boni* zichtbaar:

“*Quis ergo iste optimus quisque?*” *Numero, si quaeris, innumerabiles ... sunt principes consilii publici, sunt, qui eorum sectam sequuntur, sunt maximorum ordinum homines, quibus patet curia, sunt municipales rusticique Romani, sunt negotii gerentes, sunt etiam libertini optimates. Omnes optimates sunt, qui neque nocentes sunt nec natura improbi nec furiosi nec malis domesticis impediti.*²⁴

‘Wie zijn dus die beste mensen?’ In getal, als je het zou vragen, zijn ze oneindig ... het zijn de voornaamste mannen van de staat, het zijn degenen die hun partij volgen, het zijn de mannen van de meest aanzienlijke klasse aan wie de senaat openstaat, het zijn de Romeinen in de kleine steden en op het platteland, het zijn zij die zaken doen, er zijn zelfs *optimates* bij de vrijgelatenen ... Allen zijn

¹⁸ Atkins (2000) 479.

¹⁹ OLD s.v. ‘*fides*’ 6a, s.v. ‘*integritas*’ 3a, s.v. ‘*aequitas*’ 2, s.v. ‘*liberalitas*’ 1.

²⁰ Powell (1990) 89. Powell geeft hier voorbeelden van filosofische teksten waarin deze *consensio* voorkomt, zoals bij Aristoteles en de Stoïcijnen.

²¹ Baraz (2010) 84, Eagle (1949) 23.

²² Eagle (1949) 23. Lucius Sergius Catilina zal in het vervolg aangeduid worden als ‘Catilina’.

²³ Zarecki (2014) 56.

²⁴ Cic. *Sest.* 97. *Improbi* is dikgedrukt door auteur.

optimates, die van nature noch kwaad doen, noch **slecht** zijn, noch krankzinnig, noch belemmerd door problemen binnen hun huishouden.’

Hier verwijst *optimates* niet naar één bepaalde sociale bevolkingsgroep, maar naar alle goede staatsmannen die ‘hun eigen huishouden goed regelden’.²⁵ Het belangrijkste is dus dat ze het beste voor hebben met de senaat en dat ze goede mensen zijn.²⁶ Daarnaast worden ze gezien als de meer conservatieve mensen die het traditionele systeem in stand willen houden.²⁷ Door de termen *boni* en *optimates* naast elkaar te gebruiken, herdefinieert Cicero de *optimates* en geeft hij er een ethische waarde aan.²⁸

Een ander aspect van vriendschap in *De amicitia* toont een filosofische invalshoek. Het is namelijk voor mensen niet mogelijk om met een hele groep mensen bevriend te zijn. Laelius stelt dat échte vriendschap slechts twee mensen kan verbinden, of een kleine groep (*paucos*).²⁹ De reden dat er slechts een kleine groep geschikt is om vrienden mee te zijn, ligt aan het volgende aspect:

*Verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui.*³⁰

‘Want hij die kijkt naar een ware vriend, kijkt als het ware naar een evenbeeld van zichzelf.’

Het idee dat een vriend een evenbeeld van jezelf moet zijn, is Aristotelisch en Stoïsch.³¹ In zijn *Ethica Nicomachea* noemt Aristoteles het: ἐστὶ γὰρ ὁ φίλος ἄλλος αὐτός, wat vertaald kan worden met: ‘want een vriend is een andere zelf’.³²

Echte vriendschap is dus exclusief, omdat het lastig is om iemand te vinden die op alle vlakken precies is zoals jij, in volledige *consensio*. Daarnaast is er ook een kleine poel om je vrienden uit te vissen, wat te maken heeft met het feit dat er veel voorwaarden hangen aan het zijn van een *vir bonus*.

Laelius geeft wel toe dat het lastig is om van tevoren te weten of iemand een goed man is. Daarom is het verstandig om een potentiële vriend te testen, net zoals je met een nieuw gebruiksvoorwerp zoals een wagen zou doen.³³ Veel mannen zijn namelijk eenvoudig te verleiden met geld, en wanneer iemand geld verkiest boven vriendschap, dan zal hij ook andere zaken boven vriendschap verkiezen en dus geen goede vriend zijn.

---

²⁵ Zarecki (2014) 57 en 139, *Sest.* 97.

²⁶ In hoofdstuk 3 zal worden aangetoond in hoeverre het belang van de republiek een rol speelt binnen een vriendschap, in de *case study* over Pompeius en Cicero.

²⁷ Manuwald (2015) 62.

²⁸ De spanning tussen filosofie en politiek zal verder besproken worden in paragraaf 1.5.

²⁹ Cic. *Amic.* 20.

³⁰ Cic. *Amic.* 23.

³¹ Powell (1990) 91.

³² Arist. *Eth. Nic.* 9.1166A31. Zie ook *Eth. Nic.* 9.1170B6 en *Eth. Eud.* 7.1245A36-38. Voor het Stoïsche gedachtegoed, zie Diog. Laert. 7.23.

³³ Cic. *Amic.* 63.

1.3 Het belang van *virtus* in vriendschappen

Virtus is volgens Laelius een belangrijk onderdeel van vriendschappen. Het woord wordt in zijn verschillende naamvallen maar liefst 36 keer gebruikt. In deze paragraaf zullen verschillende gebruiken van *virtus* besproken worden.

Laelius begint zelf over *virtus* wanneer hij over zijn vriend Scipio spreekt: die had in zijn leven veel bereikt door zijn voortreffelijkheid.³⁴ Door eerst aan te geven dat zijn eigen vriend Scipio *virtus* bezat – en hun vriendschap als voorbeeld wordt genomen – wordt de waarde van *virtus* nog groter gemaakt, omdat het status ontleent aan de vriendschap tussen Laelius en Scipio. Laelius benadrukt de relevantie van *virtus* verschillende keren in zijn betoog:

*... haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet, nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest.*³⁵

‘... deze voortreffelijkheid zelf zowel voedt als behoudt de vriendschap, en zonder voortreffelijkheid kan vriendschap op geen enkele manier bestaan.’

Wat deze *virtus* precies inhoudt, maakt Laelius niet duidelijk. Hij stelt dat *virtus* geïnterpreteerd moet worden zoals we het in het dagelijkse leven zouden interpreteren, en dat het niet groter gemaakt moet worden dan het is, zoals bepaalde geleerden doen. En toch is het juist deze onbegrijpelijke en ongrijpbare *virtus* die ervoor zorgt dat mensen vriendschappelijke gevoelens voor elkaar ontwikkelen.³⁶ Want er zijn in *virtus* bepaalde kenmerken te vinden die ervoor zorgen dat een vriendschap goed is:

*Virtus ... et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia;*³⁷

‘*Virtus* ... zowel bewerkstelligt als behoudt vriendschappen. Want met haar (*virtus*) is een harmonie van zaken, met haar stabiliteit, met haar standvastigheid.’

Al deze kenmerken die door *virtus* naar boven komen, zorgen voor de basis van vriendschap. Want een harmonie in zaken (oftewel meningen en ideeën over de wereld) heb je nodig om vrienden te kunnen zijn, evenals een stabiele relatie met die ander. Het is niet mogelijk om vrienden te zijn als je niet kunt bouwen op de andere persoon. Ook hier komt de *constantia*, die Cicero zo belangrijk vindt, weer terug.

---

³⁴ Cic. *Amic.* 10. Voor *virtus* zijn veel vertalingen mogelijk. Hier is gekozen om gebruik te maken van ‘voortreffelijkheid’, maar ook ‘bekwaamheid’ en ‘goede eigenschappen’ dekken hier de lading bij de karakteromschrijving van Scipio.

³⁵ Cic. *Amic.* 20. Zie ook: 38, 48, 83-84, 100 en 104.

³⁶ Cic. *Amic.* 28.

³⁷ Cic. *Amic.* 100.

Constantia is dus een onderdeel van *virtus* en ze wordt geassocieerd met vastberadenheid en standvastigheid, maar er is ook een connectie met *fides* in de betekenis van ‘loyaliteit’.³⁸ Want zonder *constantia* in vriendschappen, kan er geen hechte vertrouwensband tussen twee personen ontstaan. Wanneer er standvastigheid in een vriendschap is, spreekt men van *fides*.³⁹ Want volgens Laelius is er geen stabiliteit wanneer er disloyaliteit (*infidum*) aanwezig is, want dan zijn mensen niet oprecht. Vrienden moeten elkaar dus niet afvallen en ze moeten andere mensen niet geloven wanneer ze kwaadspreken over hun vriend.⁴⁰

De vriendschappelijke gevoelens die men voor elkaar kan gaan voelen, gaan volgens Laelius verder dan alleen voor mensen die je daadwerkelijk ziet. Ook voor mensen die je nog nooit hebt gezien, maar van wie je weet dat ze *virtus* hebben, kun je affectie voelen.⁴¹ Volgens Cicero omvat *virtus* namelijk geen materiële dingen, maar is het een geheel mentale kwaliteit.⁴² En omdat het een mentale kwaliteit is, is het niet nodig om de andere persoon ervoor te zien. Hierdoor zijn materiële dingen niet meer nodig, omdat alleen de geestelijke connectie die je met iemand kan hebben, nog van belang is.⁴³

Dat het niet nodig is om in dezelfde ruimte te zijn als degene in wie je *virtus* ziet, maakt Cicero in het begin van zijn uiteenzetting duidelijk. Het gaat namelijk over mensen die *virtus* bezitten, maar met wie *Atticus* nooit kennis heeft gemaakt.

*ab his sermo oritur, respondet Laelius, cuius tota disputatio est de amicitia; quam legens te ipse cognosces.*⁴⁴

‘Het gesprek is door hen begonnen en Laelius antwoordt, van wie de gehele verhandeling over de vriendschap is, en terwijl je dit leest zal jij jezelf herkennen.’

Laelius en Scipio zijn mannen die *virtus* bezitten, en Atticus kan zichzelf in de verhandeling over deze twee mannen herkennen. Dit houdt in dat Atticus ook *virtus* bezit en dat Cicero zijn waardering uitspreekt over Atticus. Aangezien de gehele tekst over een ideale vriendschap gaat, mag aangenomen worden dat deze woorden aan Atticus zijn bedoeld als compliment. Atticus kan namelijk in de vriendschap die beschreven wordt zichzelf herkennen als ideale vriend.⁴⁵ Miller stelt dat dit slechts een van de drie opties is op welke manier Atticus deze woorden kan interpreteren.⁴⁶ Ten eerste kan hij zichzelf zien als het onderwerp waarover Laelius praat (in plaats van over Scipio), en in dit geval zal hij

---

³⁸ Mitchell (1991) 31. Voor de verschillende betekenissen van *constantia*, zie de OLD s.v. ‘*constantia*’ 2 en 4.

³⁹ Cic. *Amic.* 65. Voor de betekenis van *fides*, zie de OLD s.v. ‘*fides*’ 8a.

⁴⁰ Cic. *Amic.* 65.

⁴¹ Cic. *Amic.* 27 en 29.

⁴² Sarsila (1978) 142-143.

⁴³ Cic. *Amic.* 49.

⁴⁴ Cic. *Amic.* 5.

⁴⁵ Powell (1990) 78.

⁴⁶ Miller (2015) 184.

ook zien dat Laelius dan Cicero is. Ten tweede kan hij zichzelf zien als Laelius, die dan weer praat over Cicero. Beiden opties komen enigszins op hetzelfde neer, omdat ze beide Atticus en Cicero als ideale vrienden neerzetten. De derde optie heeft te maken met hoe *cognosces* gelezen wordt. Dit kan namelijk vertaald worden met zowel ‘herkennen’ als ‘leren kennen’ en geeft dus een wezenlijk verschil aan de interpretatie van de hele zin.⁴⁷ Wanneer het wordt gelezen als ‘herkennen’, gaat het over de eerste of tweede optie: Atticus herkent zich ofwel als Laelius, ofwel als Scipio. Maar met ‘leren kennen’ wordt bedoeld dat Atticus zichzelf zal leren kennen, en hoe hij is als vriend. Powell neemt ook aan dat het kan betekenen dat Atticus hier zichzelf beschreven ziet als ‘ideale vriend’, maar hij verwerpt het idee dat Atticus met Laelius wordt vergeleken. Het is mogelijk dat Cicero overeenkomsten zag tussen zijn vriendschap met Atticus en Laelius’ vriendschap met Scipio, maar dit zegt hij nergens expliciet.⁴⁸

Wat *virtus* verder met vriendschap te maken heeft, maakt Laelius nogmaals duidelijk:

*Virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes; ut quoniam solitaria non posset virtus ad ea quae summa sunt pervenire, coniuncta et consociata cum altera perveniret.*⁴⁹

‘Vriendschap is door de natuur aan ons gegeven als helpster van *virtus*, niet als bondgenoot van ondeugden. Omdat ze, aangezien *virtus* niet alleen naar die dingen kan komen die het hoogste zijn, er alleen kan komen wanneer ze verbonden en verenigd is met de ander.’

Vriendschap en *virtus* zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, en je kunt de een niet verkrijgen zonder de ander te bezitten. En wanneer iemand deze vriendschap heeft verworven, ligt de weg open naar alle dingen die het verwerven waard zijn, zoals eer en roem.⁵⁰

1.4 Gevaren binnen vriendschap

Aangezien vriendschap een zodanig belangrijk onderdeel van het leven is, is het ook snel vatbaar voor gevaren van buitenaf. Een van de grootste gevaren voor vriendschap is dat de vriendschap niet echt is, maar door een van de twee personen wordt geveinsd. Laelius’ uitgangspunt is het volgende:⁵¹

---

⁴⁷ OLD s.v. ‘*cognosco*’ 3 in de betekenis van ‘leren kennen’; 8 in de betekenis van ‘herkennen’.

⁴⁸ Powell (1990) 78.

⁴⁹ Cic. *Amic.* 83.

⁵⁰ Cic. *Amic.* 84.

⁵¹ Tracy (2012) stelt dat het waarschijnlijk is dat dit de opvattingen van Cicero zelf zijn, ondanks dat Cicero Laelius als spreekbuis gebruikt. Dit heeft te maken met Cicero’s belang bij *constantia*, wat niet kan werken wanneer mensen tegen elkaar liegen, dus ook niet in de vorm van vleierij.

*Ut igitur et monere et moneri proprium est verae amicitiae, et alterum libere facere, non aspere, alterum patienter accipere, non repugnanter, sic habendum est nullam in amicitii pestem esse maiorem quam adulationem, blanditiam, assentationem ...*⁵²

‘Dus, omdat het passend is bij een echte vriendschap om advies te geven en om geadviseerd te worden, en om het aan de ene kant met vrijheid te geven, maar niet ruw, en om het aan de andere kant geduldig te aanvaarden, maar niet zonder weerstand, zo moet er niets als een groter onheil voor vriendschappen beschouwd worden dan vleierij.’⁵³

Vleierij is dus een gevaar voor vriendschap, omdat dan de vriendschap niet is gevormd op basis van ware gevoelens, maar op basis van leugens. Leugens zijn namelijk juist datgene wat een ware vriendschap in de weg staat, want zonder oprechtheid kan er geen vriendschap zijn.⁵⁴ Volgens Laelius is de vleierij het meest schadelijk voor degene die het ontvangt, in plaats van voor degene die vleierij gebruikt. Zijn uitleg is dat de man die gewillig naar vleierij luistert, het meest tevreden is met zichzelf en zichzelf ook vleit. Wanneer een van de twee deze narcistische trekken vertoont, kan een vriendschap niet goed lopen omdat de een niet openstaat voor de waarheid en de ander bereid is om te liegen.⁵⁵ Het is natuurlijk voor de mens om de meest makkelijkste vriendschap te zoeken zonder openheid en kritiek, maar tegen die natuur moet worden ingegaan om de ideale vriendschap te bereiken.⁵⁶

Een ander gevaar dat Laelius voor vriendschappen ziet, is het tegenovergestelde van een van de aspecten die besproken is bij de voorwaarden voor een goede vriend: *constantia*. Wanneer iemand wisselvallig (*varius*) en veranderlijk (*commutabilis*) is of vele gezichten (*multiplex*) heeft, is het niet mogelijk om samen met een ander één te worden. Want zoals eerder gezegd, is een goede vriend een weerspiegeling van jezelf en dat kan niet zo zijn als de ander meerdere gezichten heeft.⁵⁷

Beide aspecten (*blanditia* en (*in*)*constantia*) hebben te maken met een ander gevaar binnen een vriendschap: inschikkelijkheid (*obsequium*). Vrienden moeten elkaar advies geven en elkaar berispen, maar beide dingen moeten wel op een vriendelijke manier gedaan worden. Want wanneer mensen niet openstaan voor kritiek, dan staan ze niet open voor de waarheid en is er een risico dat mensen alleen nog maar de dingen vertellen die de ander wil horen. Op die manier komt *blanditia* weer terug in een vriendschap en tonen de mensen aan dat ze niet constant zijn en voet bij stuk houden wanneer de ander

---

⁵² Cic. *Amic.* 91.

⁵³ In het Latijn wordt er gebruikt gemaakt van een drietal woorden (*adulatio*, *blanditia* en *assentatio*) die in het Nederlands allemaal ‘vleierij’ betekenen, opvallend genoeg zijn hier geen exacte synoniemen voor. Powell (1990) 115, geeft een onderscheiding tussen de verschillende woorden, waarbij *adulatio* wordt uitgelegd als ‘kruiperig’ gedrag, zoals dieren dit kunnen doen. *Blanditia* heeft te maken met een ‘overdreven’ houding en *assentatio* houdt in dat de een continu instemt met wat de ander zegt.

⁵⁴ Cic. *Amic.* 92.

⁵⁵ Cic. *Amic.* 98.

⁵⁶ Habinek (1990) 169.

⁵⁷ Cic. *Amic.* 92.

iets niet goed doet. En daarom moet volgens Laelius advies vrij zijn van hardheid en terechtwijzingen vrij van beledigingen.⁵⁸

Wanneer je bevriend met iemand bent, is het belangrijk dat je loyaal bent aan die persoon, maar deze loyaliteit moet niet te ver gaan. Wat de grenzen van deze loyaliteit zijn en welke plichten wel van belang zijn binnen een vriendschap, maakt Cicero niet heel duidelijk.⁵⁹ In een van de passages koppelt Laelius deze loyaliteit aan *virtus*:

*Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris; nam cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere si a virtute defeceris.*⁶⁰

‘Er is dus geen enkel excuus voor een overtreding, als je de overtreding hebt gemaakt vanwege een vriend. Want, omdat het geloof in de voortreffelijkheid de aanstichter van de vriendschap is geweest, is het moeilijk dat die vriendschap blijft bestaan, als je ontrouw bent geworden aan de deugd.’

Omdat *virtus* de basis van vriendschap is, kan een vriendschap niet blijven bestaan wanneer iemand tegen *virtus* in handelt. Het grijpen van de macht of het opnemen van wapens tegen de staat zijn beide voorbeelden van handelingen die te ver gaan binnen een vriendschap. Ook hier is een mate van stabiliteit belangrijk, vooral wanneer er een machtsverschil is tussen beide partijen. Wanneer mannen op zoek zijn naar glorie of naar een politieke functie, is de kans groot dat ze alleen vanuit eigenbelang handelen en ze hun vriendschap op het spel zetten.⁶¹

1.5 Filosofie en politiek

De historische setting van de dialoog zorgt ervoor dat er nadruk komt te liggen op de spanningen die er zijn tussen Cicero’s filosofische gedachtegoed en zijn politieke achtergrond. Cicero schreef de dialoog in 44 v. Chr., maar de fictieve datum van *De amicitia* is 129 v. Chr., het jaar waarin Scipio stierf.⁶² Laelius houdt een dialoog met zijn schoonzonen en zij vragen zich af hoe Laelius het gemis draagt van zijn overleden vriend Scipio. Hoewel het gesprek tussen Laelius en zijn schoonzonen plaatsvindt, kan Atticus gezien worden als de hoofdgesprekspartner, omdat de brief aan hem gericht is.

Hoewel de gehele *De amicitia* over de ideale vriendschap gaat, blijft de politiek niet buiten beschouwing. Doordat het in 44 v. Chr. uitgebracht is, benadrukt de dan politiek turbulente tijd dat

---

⁵⁸ Cic. *Amic.* 89.

⁵⁹ Powell (1990) 97 en Powell (1995) 43. Cicero geeft geen precies antwoord op de vraag hoever de loyaliteit voor een vriend moet gaan. In de volgende paragrafen geeft hij wel aan dat men de loyaliteit voor het land voorop moet stellen, en dat de loyaliteit voor een vriend dan op de tweede plek komt. In paragraaf 61 echter stelt hij dat een compromis van deugden voor een vriend soms toch toegestaan is.

⁶⁰ Cic. *Amic.* 37.

⁶¹ Fiore (1997) 64.

⁶² Leach (1993) 5.

Cicero als persoon verschoven is van politicus naar filosoof. In 45 en 44 v. Chr. is Cicero praktisch van de politieke wereld buitengesloten, terwijl Caesar aan de macht is.⁶³ De gebeurtenissen die hieraan vooraf zijn gegaan, zullen worden besproken in hoofdstuk 3. In de laatste jaren van zijn leven schreef hij de meeste van zijn filosofische werken, nadat zijn politieke carrière ten einde was gekomen.⁶⁴ Hoe ouder Cicero wordt, hoe meer hij zich bezighoudt met filosofie en hoe meer hij een filosofische politicus wordt.

In *De amicitia* spreekt Laelius erover dat vriendschap alleen mogelijk is tussen goede mensen en deze *boni* verwijzen dikwijls naar de *optimates*. Dit houdt in dat vriendschap niet tussen iedereen kan ontstaan. Cicero's politieke achtergrond schemert door de tekst heen, maar dit komt niet alleen door de nadruk die er ligt op de *optimates*. Doordat de politiek een zodanig grote rol speelt, is het niet gek dat het voor mensen onmogelijk is om met veel mensen bevriend te zijn. Er kan al snel een verschil in opvattingen ontstaan. Daarnaast hangt de loyaliteit van een vriend ook af van de politieke omstandigheden waarin hij zit. Cicero legt de nadruk op *constantia* binnen vriendschappen en dit zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met de burgeroorlog die toen gaande was. Politieke verbintenissen veranderen naarmate een politieke leider meer macht krijgt. Wanneer mannen van politieke voorkeur veranderen, is de kans ook groot dat ze vriendschappen verliezen. Het uitbrengen van *De amicitia* in een politiek onzekere tijd, geeft aan dat Cicero zich van deze gevaren bewust was, en er zelf ook mee te maken heeft gehad. Zarecki (2014) noemt *De amicitia* als een van de werken die Cicero's politieke filosofie onderbouwt en dat het werk onder andere als doel had om de vriendschapsbanden die Cicero met Caesar en Antonius had, teniet te doen.⁶⁵ Wanneer dit wordt gezien als het doel van *De amicitia*, krijgt de tekst een andere lading en wordt de vraag 'tussen wie is er vriendschap mogelijk?' nog interessanter. Het vertellen over een ideale vriendschap doet dan dienst als een kwijtschelding van Cicero's vorige associaties met Caesar en Antonius, zodat Cicero in de politieke sferen zijn eigen gang kon gaan en niemand iets verschuldigd was.⁶⁶ De idealistische vriendschap in *De amicitia* kan gezien worden als een antwoord op de politieke situatie en een tegenhanger voor politiek verloren tijden.

Een andere link naar de politieke wereld is het gebruik van termen zoals *consensus* en *concordia*, omdat ze onlosmakelijk verbonden zijn met de *optimates*. Dit zorgt ervoor dat de tekst niet alleen als filosofisch beschouwd kan worden, maar dat de gedachten van de lezer automatisch naar de politiek gaan wanneer ze die termen lezen. Daarnaast valt de definitie van vriendschap ook niet alleen als filosofisch te zien. In een vriendschap is *consensio* nodig en dat gold ook voor politieke doeleindes.⁶⁷

Ook het concept *virtus* heeft een dubbele lading in *De amicitia*. Ten tijde van *De amicitia* benadert Cicero *virtus* anders dan ten tijde van zijn politieke hoogtijdagen. Voor Cicero was *virtus* rond

---

⁶³ Powell (1990) 6.

⁶⁴ Nicgorski (2007) 69.

⁶⁵ Zarecki (2014) 136.

⁶⁶ Zarecki (2014) 139.

⁶⁷ Powell (1990) 22.

63 v. Chr. vooral uitmuntendheid in staatszaken, en omvat het kenmerken die een goede staatsburger zou moeten hebben.⁶⁸ *Virtus* was niet alleen een geestelijk bezit, maar moest tot uiting komen in politieke activiteit. Dat *virtus* gedeeld moest worden met de buitenwereld, is een opvatting die ook in *De amicitia* naar voren komt. Wanneer iemand *virtus* bezit, dan is het wel de bedoeling dat hij dit deelt met zijn naasten:

*Quod faciendum imitandumque est omnibus, ut si quam praestantiam virtutis ingeni fortunae consecuti sint, impertiant ea suis communicentque cum proximis ... fructus enim ingeni et virtutis omnisque praestantiae tum maximus capitur, cum in proximum quemque confertur.*⁶⁹

‘Dit moet door iedereen gedaan en nagedaan worden, opdat, als hij is voorzien van enige voortreffelijkheid in deugd, verstand en vermogen, hij het doorgeeft aan zijn familieleden en het deelt met zijn naasten ... Want de opbrengst van verstand en van de deugd en van elke voortreffelijkheid levert het meeste op wanneer het wordt gegeven aan onze naasten.’

Virtus moet men dus delen met andere mensen en het is niet bedoeld voor persoonlijke doeleindes zoals macht of rijkdom.⁷⁰ Dit houdt in dat wanneer je *virtus* hebt, het gemeenschappelijke goed vooraan staat en dit heeft zowel politieke (het welzijn van de staat) als sociale (het welzijn van je vrienden) implicaties.

1.6 Conclusie

Volgens Laelius is vriendschap een verrijking van je leven. Want een leven kan niet vreugdevol zijn wanneer je dit niet kan delen met een vriend.⁷¹ Ruim zestig paragrafen later zegt Laelius dit opnieuw: *sine amicitiam vitam esse nullam.*⁷² De reden dat een leven zonder vriendschap niet leefbaar is, komt door het feit dat vriendschap in elk deel van je leven nut heeft, en niet slechts één doel dient:

*Denique ceterae res quae expetuntur opportunae sunt singulae rebus fere singulis ... Amicitia res plurimas continet, quoquo te verteris praesto est, nullo loco excluditur, numquam intempestiva, numquam molesta est.*⁷³

---

⁶⁸ Mitchell (1991) 15.

⁶⁹ Cic. *Amic.* 70.

⁷⁰ Mitchell (1991) 42.

⁷¹ Cic. *Amic.* 22: *Principio qui potest esse vita vitalis ... quae non in amici mutua benevolentia conquiescit?*

⁷² Cic. *Amic.* 86.

⁷³ Cic. *Amic.* 22.

‘Kortom de overige zaken, die worden verlangd, zijn stuk voor stuk geschikt voor één doel ... vriendschap omvat vele zaken; waarheen je je ook keert is ze aanwezig, door geen enkele plaats wordt ze buitengesloten, ze is nooit ongelegen, ze is nooit onaangenaam.’

Vriendschap maakt je leven beter, zowel in voor- als in tegenspoed. Want de leuke dingen die je overkomen, wil je delen met je vrienden en op die manier worden de toppen nog hoger. De slechte dingen die je overkomen, moet je wel delen met je vrienden, omdat het alleen niet te dragen is. En het mooie aan vriendschap is dat een vriend niet altijd fysiek aanwezig hoeft te zijn om je te steunen, dat kan ook van een afstand. Deze twee voordelen van vriendschap zijn belangrijk voor vriendschappen op papier. Brieven zijn de uitgelezen plek om voor- en tegenspoed te delen en daarnaast toont een briefwisseling aan dat fysieke aanwezigheid niet van hoofdzakelijk belang is binnen een vriendschap. Zelfs vanuit de dood is het nog mogelijk om voordeel te hebben van een vriendschap, want door de vriendschap leeft de dode voort. Ook blijft de herinnering aan een vriend niet alleen in gedachten bestaan, maar ook in woorden op papier.

De ideale vriendschap die in *De amicitia* beschreven wordt, is echter niet de enige soort vriendschap die bestaat. Volgens Konstan (1997) valt er onderscheid te maken in relaties gebaseerd op verwantschap, etniciteit of volkomen utilitaristische verbanden zoals zakenmensen kunnen hebben.⁷⁴ *Amicus* is dan ook een woord dat gebruikt wordt om mensen van eenzelfde politieke partij te beschrijven.⁷⁵ Dit zorgt ervoor dat er een spanning is tussen idealistische vriendschappen en utilitaristische vriendschappen, die beiden verschillende doeleinden hebben. Laelius is zich bewust van dit probleem, maar heeft een oplossing. Hij stelt dat *amicitia* is afgeleid van *amor* (liefde), en dat is wat onze vriendschappen kenmerkt.⁷⁶ Volgens hem zorgt *amor* ervoor dat vriendschappen persoonlijk zijn en dit staat haaks op vriendschappen waaruit alle emotie is verdreven. Het verschil tussen deze twee vriendschappen is dat de ene voortkomt uit de natuur (*natura*) van de mens en de ander uit het nut dat een vriendschap opbrengt (*indigentia*).

*Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam secuta est.*⁷⁷

‘Het is dus niet zo dat vriendschap volgt op voordeel, maar juist dat voordeel volgt op vriendschap.’

Persoonlijk gewin of nut kan volgens Laelius niet de basis zijn van een vriendschap, want als je dat zou wegnemen, dan blijft er niks over van een vriendschap.⁷⁸ Een ideale vriendschap, die niet gebouwd is

---

⁷⁴ Konstan (1997) 122.

⁷⁵ Taylor (1949) 7-8.

⁷⁶ Cic. *Amic.* 26.

⁷⁷ Cic. *Amic.* 51.

⁷⁸ Cic. *Amic.* 51.

op nut, blijft langer bestaan dan een vriendschap die ophoudt wanneer de goederen of diensten zijn uitgewisseld.⁷⁹

Een goede vriendschap met iemand hebben, leidt ook nog tot andere voordelen. In een zodanige vriendschap zit het vermogen om eer (*honestas*) en roem (*gloria*) te bereiken en een kalmte van de geest (*tranquilitas animi*) te verkrijgen.⁸⁰ Wanneer deze dingen in je leven zijn, leef je een gelukkig leven.

Hoewel Laelius meerdere keren noemt dat *utilitas* niet het doel van vriendschappen moet zijn, noemt hij dikwijls verschillende *utilitates* die voortkomen uit vriendschappen.⁸¹ *Indigentia* (behoefte) en *utilitas* (nut) komen op deze manier voort uit een vriendschap, ondanks dat dit niet het doel was van de vriendschap.⁸² Op deze manier is het dus maar de vraag of je *utilitas* volkomen los kan zien van vriendschap. Ondanks dat Cicero stelt dat *utilitas* niet de basis is van vriendschap, komt het er dus wel uit voort en dan zijn *amicitia* en *utilitas* niet apart te zien. Maar het belangrijkste volgens Cicero is dat een echte vriendschap een op zichzelf staand iets is en juist dat moet nagestreefd worden en niet de materiële dingen die eruit voort kunnen komen.⁸³

---

⁷⁹ Fiore (1997) 62.

⁸⁰ Fiore (1997) 64, gebaseerd op Cic. *Amic.* 84.

⁸¹ Fiore (1997) 66; passages uit Cicero waar nadrukkelijk wordt gesproken over de voordelen: 22, 23, 31, 32, 51, 100.

⁸² Cic. *Amic.* 100.

⁸³ Wilcox (2012) 9.

2. De politieke vriendschap: *Commentariolum Petitionis*

In het *Commentariolum* komt het thema vriendschap ook aan bod, maar de twee werken verschillen op drie punten. Ten eerste is het genre verschillend. *De amicitia* is een filosofisch traktaat, terwijl het *Commentariolum* een politiek stuk is, geschreven in briefvorm. Ten tweede is de historische context anders. Ten tijde van het *Commentariolum* bevindt Cicero zich in het midden van zijn politieke carrière en dat staat in schril contrast met de positie die hij inneemt wanneer hij *De amicitia* uitbrengt. Zijn politieke rol is dan uitgespeeld en Cicero's focus lijkt meer te liggen op de filosofie dan op de politiek. Het derde verschil betreft de benadering van het concept 'vriendschap'. In *De amicitia* wordt de ideale vriendschap besproken, terwijl in het *Commentariolum* de politieke vriendschap het onderwerp is.

Het *Commentariolum* kan gezien worden als een handboek voor een effectieve verkiezingscampagne. Het is in verschillende delen opgebouwd. Ten eerste licht Quintus in paragraaf 1 toe waarom hij Cicero schrijft. Hij is van mening dat hij geen nieuwe informatie zal geven aan Cicero over hoe hij te werk moet gaan, maar hij geeft een beknopte samenvatting van alle zaken die relevant zijn binnen een verkiezing.⁸⁴ Vervolgens zet hij in de paragrafen 2-15 Cicero's positie als *homo novus* uiteen en noemt hij Cicero's mededingers naar het consulaat. Daarnaast geeft hij een korte samenvatting van de strategie die Cicero moet handhaven. Vervolgens beschrijft Quintus in de paragrafen 16-40 het belang van goede vrienden en hoe je deze moet verwerven. Hij maakt hierin een onderscheid tussen de echte steun van vrienden en de steun van het volk. Hoe je verzekerd kan zijn van de steun van het volk, licht hij in de paragrafen 41-53 toe. Tot slot geeft hij in de laatste paragrafen, 54-58, een kort commentaar over de mensen die je in Rome kan vinden en een samenvatting van hoe Cicero's campagne eruit zal moeten zien.⁸⁵

In het eerste deel van het *Commentariolum* wordt de positie van Cicero binnen Rome besproken. In 64 v. Chr. staat Cicero in de schijnwerpers, mede doordat hij als een *homo novus* (een 'nieuwe man') de politiek in komt. Het *Commentariolum* is Quintus' bijdrage aan het vormen van een *persona* voor Cicero en in die zin kan de *homo novus* gezien worden als een eigen uitvinding om een karakter te creëren.⁸⁶ Voor Cicero was het creëren van een nieuw *persona* belangrijk, omdat hij de nobele voorouders miste die andere consuls wel hadden.⁸⁷ Om een goede en sterke positie binnen het politieke domein te bouwen, was het voor hem van belang om goede vriendschappen te sluiten. Bij gebrek aan voorouders met status, deed Cicero een beroep op zijn status als *homo novus*. Er is geen eenduidige definitie voor *homo novus*, maar Blom (2010) geeft een beknopte samenvatting van de verschillende

---

⁸⁴ Tatum (2007) 117, gebaseerd op Cicero, *Comment. Pet.* 1.

⁸⁵ Dit is een eigen indeling. Tatum (2007) en Morstein-Marx (1998) hanteren dezelfde indeling wat betreft het onderscheid tussen vrienden en het volk; Laser verdeelt het werk in drie delen: Cicero's politieke *novitas* (2a-12), het politieke ambt dat hij zoekt (13-53) en Rome als middelpunt van zijn kandidaatstelling (54-57).

⁸⁶ Dugan (2005) 4.

⁸⁷ Tempest (2011) 20, stelt dat families met een nobele (*nobilis*) achtergrond, minstens één iemand aan konden wijzen binnen hun directe familie die consul was geweest.

opvattingen.⁸⁸ Cicero geeft zelf nooit een definitie van de term *homo novus*, maar hij gebruikt hem vaak als onderdeel van zijn retorische strategie, met als doel het consulaat te bereiken. Daarom is het belangrijk om de term als flexibel te zien, waarvan de betekenis zich aanpast aan de situatie.⁸⁹ Quintus noemt de term in het *Commentariolum* tien keer, waarbij het negen keer om zijn broer gaat.⁹⁰ Hieruit blijkt dat het van Quintus een politieke zet is om deze term te gebruiken en dat het Cicero's prestatie in de politieke wereld benadrukt. Als tip voor zijn broer geeft hij hem een mantra dat voor Cicero een leidraad moet zijn in zijn weg naar het consulaat:

*'Novus sum, consulatum peto, Roma est.'*⁹¹

'Ik ben nieuw, ik zoek het consulaat, dit is Rome.'

De status van *nobilitas* was een groot voordeel binnen de politiek, maar het is een status die Cicero niet bezit.⁹² Zijn doel is om van zijn *novitas* een deugd te maken, om zo een politieke positie te claimen binnen de senaat en zichzelf een gelijke status toe te kennen als de *nobiles*.⁹³ Het is belangrijk om dit in gedachten te houden als er wordt gesproken over de vriendschappen die Cicero aangaat met andere mensen: deze vriendschappen zijn geen vriendschappen van de ziel zoals in *De amicitia*, maar vriendschappen met een *persona*.

De verschillende types van vrienden met wie je als kandidaat te maken krijgt, verdeelt Quintus in zijn inleiding in twee groepen: *amicorum studia* en *voluntas popularis*.⁹⁴ Het zijn niet alleen je vrienden die je kunnen helpen in je politieke campagne, ook de massa is een belangrijke ondersteuningsgroep. Het eerste deel wordt uiteengezet in de paragrafen 16-40 en het tweede deel in de paragrafen 41-58.⁹⁵ De focus zal hier vooral liggen op de paragrafen 16-40, aangezien vriendschap daar het centrale thema is.

---

⁸⁸ Blom (2010) 38. Blom geeft hier een samenvatting van de opvattingen van Mommsen (1887), Gelzer (1912) en Wiseman (1971). Voor het gebruik van de term *homo novus* is het belangrijk om te zien dat één definitie de term tekort doet en dat er een zekere flexibiliteit in de betekenis van de term nodig is om de politiek te kunnen begrijpen.

⁸⁹ Tatum (2007) 41.

⁹⁰ Cicero, *Comment. Pet.* 2; 3; 4; 7; 11; 13; 14; 54. Met een totaal van 58 paragrafen betekent dit dat het gemiddeld eens per 7 paragrafen genoemd wordt.

⁹¹ Cicero, *Comment. Pet.* 2.

⁹² Tempest (2011) 20.

⁹³ Blom (2010) 58.

⁹⁴ Cicero, *Comment. Pet.* 16.

⁹⁵ Morstein-Marx (1998) 263.

2.1 Wat is vriendschap?

In *De amicitia* werd duidelijk dat vriendschap bestaat uit een overeenstemming in besluiten, ambities en opvattingen.⁹⁶ In het *Commentariolum* wordt er een duidelijk onderscheid gemaakt tussen politieke vrienden en vrienden in het ‘normale’ leven.

*Sed hoc nomen amicorum in petitione latius patet quam in cetera vita; quisquis est enim qui ostendat aliquid in te voluntatis, qui colat, qui domum ventitet, is in amicorum numero est habendus.*⁹⁷

‘Maar deze term ‘vrienden’ breidt zich verder uit binnen een kandidaatstelling dan in de rest van het leven; want iemand die jou enige bereidwilligheid toont, die voor je zorgt, die geregeld je huis bezoekt, die moet gerekend worden tot het aantal van vrienden.’

Hieruit wordt duidelijk dat de term *amicus* een groter draagvlak heeft dan normaal (*in cetera vita*). Op die manier kunnen mensen volgens Quintus al vrij snel tot politieke vrienden gerekend worden, omdat het meer om vrienden in het publieke leven gaat dan om vrienden in het persoonlijke leven.⁹⁸ Dat politiek een belangrijk onderdeel blijkt te zijn van vriendschap, valt op te merken aan alle keren dat vriendschap in het *Commentariolum* wordt genoemd.⁹⁹ Elke keer dat Quintus ‘vriendschap’ noemt, wordt het belang daarvan uitgelegd aan de hand van het nut voor Cicero binnen zijn verkiezingscampagne. Een voorbeeld hiervan staat in het volgende citaat:

*Et quamquam partis ac fundatis amicitiiis fretum ac munitum esse oportet, tamen in ipsa petitione amicitiae permultae ac **perutiles** comparantur; nam in ceteris molestiis habet hoc tamen petitio **commodi**: potes honeste, quod in cetera vita non queas, quoscumque velis adiungere ad amicitiam ...*
100

‘En hoewel het nodig is dat je steunt en bouwt op al bestaande en gevormde vriendschappen, worden er toch zeer veel en **zeer nuttige** vriendschappen gevormd tijdens de verkiezing zelf; want naast de overige vervelende dingen, heeft de verkiezing toch dit **voordeel**: dat je op een fatsoenlijke manier met wie je maar wil een vriendschap kan sluiten, wat niet mogelijk is in de rest van je leven.’

---

⁹⁶ Cic. *Amic.* 15.

⁹⁷ Cicero, *Comment. Pet.* 16.

⁹⁸ OLD s.v. ‘amicus’ 3a.

⁹⁹ In de gehele tekst wordt *amicitia* of een afgeleide daarvan maar liefst 52 keer gebruikt.

¹⁰⁰ Cicero, *Comment. Pet.* 25.

Quintus geeft aan dat het een groot voordeel (*commodum*) is van de verkiezingstijd dat je met eenieder vriendschap kan sluiten, zonder dat mensen daarover zullen oordelen.¹⁰¹ Hij geeft geen definitie van wat die vriendschap inhoudt, maar het is duidelijk dat een belangrijk kenmerk van politieke vriendschap voor hem het ‘nut’ is. Tijdens de verkiezingen moeten vriendschappen gunstig, talrijk en doelmatig zijn.¹⁰² Hij benadrukt dit door als bijvoeglijk naamwoord bij *amicitia* niet slechts *utiles* te gebruiken, maar zelfs *perutiles*, dat ‘zeer nuttig’ betekent.¹⁰³ Wat voor rol *utilitas* verder speelt bij politieke vriendschappen, zal later behandeld worden.

Volgens Quintus is het belangrijk om goed te zorgen voor onder andere de mensen die volgens de wet aan je verbonden zijn, maar de passage kan op twee manieren gelezen worden:

*Sed tamen qui sunt amici ex causa iustiore cognationis aut adfinitatis aut sodalitatis aut alicuius necessitudinis, iis carum et iucundum esse maxime prodest.*¹⁰⁴

‘Maar toch is het bijzonder nuttig om zorgzaam en aangenaam te zijn tegen hen die je vrienden zijn meer op basis van wettelijk bloedverwantschap, of vanwege het verwantschap door een huwelijk, of vanwege een genootschap of vanwege een andere verwantschap.’

De ambiguïteit ligt hier bij de woorden *sodalitas* en *necessitudo*. Beiden woorden zijn hier vertaald met termen die van toepassing zijn op vriendschappen binnen de persoonlijke sferen, maar er zit een politiek tintje aan. Zo betekent *sodalitas* niet alleen ‘vriendschap’ of ‘vriendenkring’, maar valt het ook te vertalen met ‘vereniging’ of ‘politieke club’.¹⁰⁵ En *necessitudo* kan ook gelezen worden als ‘noodzakelijkheid’ in plaats van als een synoniem voor vriendschap.¹⁰⁶ Wanneer het citaat gelezen zou worden met deze politieke connotatie, dan maakt deze groep mensen onderdeel uit van de politieke vrienden. Dit houdt in dat het politieke aspect bijna niet los gezien kan worden van vriendschap en dat privévrienden niet los gezien kunnen worden van politieke vrienden.

Dat politiek onlosmakelijk verbonden is met vriendschap, valt ook te zien in het volgende voorbeeld. Quintus stelt dat je met ‘vrienden’ die niet binnen je politieke kring vallen, zoals familieleden, districtgenoten, buren, cliënten, vrijgelatenen én slaven, een zodanig verbond moet hebben dat ze je een warm hart toedragen en dat ze willen dat je als verkiesbare succes hebt.¹⁰⁷ Negatieve geruchten kunnen dikwijls vanuit de huiselijke kring komen en daarom is een onderlinge goede band belangrijk. Slaven hebben hier volgens Laser (2001) vooral een grote invloed op, omdat zij positieve

---

¹⁰¹ OLD s.v. ‘*commodum*’ 1.

¹⁰² Laser (2001) 146.

¹⁰³ OLD s.v. ‘*utilis*’ 2; s.v. ‘*perutilis*’.

¹⁰⁴ Cicero, *Comment. Pet.* 16.

¹⁰⁵ OLD s.v. ‘*sodalitas*’ 2b voor de politieke betekenis; 1 voor de sociale én politieke vertaling.

¹⁰⁶ OLD s.v. ‘*necessitudo*’ 3,4,5, voor een negatieve connotatie; 1 en 2 voor een vertaling die zich richt op vriendschap.

¹⁰⁷ Cicero, *Comment. Pet.* 17.

aspecten van hun meester delen met andere slaven, die dat op hun beurt weer met hun meesters delen. Bovendien konden vrijgelaten slaven (*liberti*) uiteindelijk Romeins burger worden, waardoor ze vanwege hun stemrecht een grote invloed konden hebben op de verkiezingen.¹⁰⁸ Het is voor iemand die zich verkiesbaar stelt dus van groot belang dat hij op goede voet staat met alle mensen om hem heen in de persoonlijke kring, omdat zij invloed kunnen uitoefenen op het succes van iemands campagne.

Wat vriendschap dan voor Quintus is, lijkt niet gelijk te zijn aan de definitie in *De amicitia*. Vriendschap geldt hier voor alle mensen die positief tegenover je staan en die op wat voor manier dan ook nuttig kunnen zijn voor je campagne. Deze politieke vriendschap speelt zelfs nog een rol binnen familierelaties, omdat juist de mensen die dichtbij je staan een grote invloed kunnen uitoefenen op je positie. Dat er in dit stuk geen melding wordt gemaakt van ‘echte’ vrienden of van een ideale vriendschap, komt doordat de vriendschap met een *persona* centraal staat.

2.2 Wanneer en tussen wie is vriendschap mogelijk?

Waar er in *De amicitia* duidelijk werd gesteld dat vriendschap niet tussen iedereen mogelijk is, en zelfs dat ‘echte’ vriendschap voor iemand is weggelegd met slechts twee of drie personen, schuwt vriendschap binnen het politieke domein de aantallen niet.¹⁰⁹ Sterker nog, het is belangrijk om vrienden te maken in elke mogelijke kring (*cuiusque generis amici*), omdat elke soort vriend een andere functie heeft.¹¹⁰ Kwantiteit gaat boven kwaliteit, en vooral als het vrienden van veel verschillende rangen en standen betreft.¹¹¹ Quintus noemt vier soorten vrienden waarvan het nuttig is om deze te verkrijgen.

... *ad speciem, homines inlustres honore ac nomine ... ad ius obtinendum, magistratus ... ad conficiendas centurias, homines excellenti gratia. Qui abs te tribum aut centuriam aut aliquod beneficium aut habeant aut ut habeant sperent, eos prorsus magno opere et compara et confirma;*¹¹²

‘... voor het aanzien, **vooraanstaande mannen** in ambt en in naam ... om een rechtspositie te verkrijgen, **magistraten** ... om de centuriën samen te brengen, **mannen met een uitstekende invloed. Zij die van jou het gezag over een tribus of een centurie verkrijgen of hopen te verkrijgen, of een ander voordeel**, breng vooral hen bij elkaar en bind hen aan je met grote moeite;’

Voor deze vier groepen mannen moet Cicero de grootste moeite doen om te zorgen dat ze oprechte volgelingen worden van zijn zaak. Daarnaast zorgt de vriendschap met deze mannen voor een sterke

---

¹⁰⁸ Laser (2001) 135-136.

¹⁰⁹ Cicero, *Comment. Pet.* 3; *deinde <fac> ut amicorum et multitudo et genera appareant.*

¹¹⁰ Cicero, *Comment. Pet.* 18.

¹¹¹ Fiore (1997) 70.

¹¹² Cicero, *Comment. Pet.* 18.

positie binnen de senaat, omdat zij ook weer een achterban met zich meebrengen die op Cicero kan stemmen. Verder zijn er ook vriendschappen die gevormd zijn doordat Cicero de verdediging van cliënten op zich heeft genomen en op die manier hen aan zich heeft gebonden. Deze mensen staan namelijk bij Cicero in het krijt en tijdens zijn campagne heeft hij het recht om de gunsten die zij hem verschuldigd zijn, te innen.¹¹³

Naast deze groep vrienden, moet Cicero van zijn broer nog verder kijken. Niet alleen naar de mensen in de stad Rome, maar zelfs naar heel Italië.

*Deinde habeto rationem urbis totius, conlegiorum omnium, pagorum, vicinitatum; ex his principes ad amicitiam tuam si adiunxeris, per eos reliquam multitudinem facile tenebis.*¹¹⁴

‘Zorg er vervolgens voor dat je een plan hebt voor de hele stad, voor alle verenigingen, voor de dorpen in het district en de naburige streken; als jij vriendschap sluit met de leiders van die mensen, zal je met gemak de massa die overblijft aan je binden.’

Als de vooraanstaande mannen in die gebieden Cicero steunen, dan zullen de mensen die hen volgen hem ook weer gunstig gezind zijn. Waar Cicero in *De amicitia* Laelius laat spreken over het belang van goede mannen (*viri boni*) binnen een vriendschap, stelt Quintus vast dat het niet nodig is voor een kandidaat in de verkiezingen om een goede man te zijn. Het belangrijkste voor een kandidaat is om een goede kandidaat te zijn:

*... quod facere non possis, ut id aut iucunde neges <aut etiam non neges>; quorum alterum est tamen boni viri, alterum boni petitoris.*¹¹⁵

‘... dat wat je niet kan doen, weiger dat op een innemende manier <of weiger dit zelfs niet>; het eerste is dat wat een goede man zou doen, het tweede dat wat een goede kandidaat zou doen.’

De vriendschap die zich vormt ten tijde van een verkiezing, ontstaat niet tussen twee goede mannen, maar tussen twee goede kandidaten. Sterker nog, om de verkiezing te winnen hoef je geen goed man te zijn, maar slechts een goede kandidaat. Quintus maakt een duidelijk onderscheid tussen de twee, omdat hij weet dat een goede man nooit iets zou beloven wat hij niet waar zou kunnen maken, dat zit niet in zijn natuur.¹¹⁶ Het verschil ligt in het woord *bonus*. In *De amicitia* heeft *bonus* een morele implicatie, en gaat het erom dat je als persoon een goed mens bent.¹¹⁷ In het *Commentariolum* moet *bonus* anders

---

¹¹³ Cicero, *Comment. Pet.* 20.

¹¹⁴ Cicero, *Comment. Pet.* 30.

¹¹⁵ Cicero, *Comment. Pet.* 45.

¹¹⁶ Laser (2001) 171.

¹¹⁷ OLD s.v. ‘bonus’ 1b, 2a en 2b.

gelezen worden: het gaat er hier niet om dat je als kandidaat moreel goed bent, maar dat je een verstandige en competente kandidaat bent.¹¹⁸ Op deze manier praat hij het gedrag dat Cicero in de verkiezingen zou moeten vertonen goed, omdat Cicero geen keuze heeft als hij een succesvolle kandidaat wil zijn.¹¹⁹

2.3 Het belang van *utilitas* in vriendschap

Virtus is de basis van de vriendschap die Cicero in *De amicitia* beschrijft. Voor een politieke vriendschap is de basis echter het meer berekenende *utilitas*.¹²⁰ Dit wordt ten eerste duidelijk uit het feit dat, zoals beschreven in paragraaf 16, iedereen die iets goed voor je doet, je gezelschap zoekt of langs je huis komt een vriend is.¹²¹ Als politicus is het van belang dat deze mensen jouw succes als kandidaat belangrijk vinden en dat ze zich welwillend tegenover je opstellen:

*Sed quoniam tribus rebus homines maxime ad benevolentiam atque haec suffragandi studia ducuntur, beneficio, spe, adiunctione animi ac voluntate, animadvertendum est quem ad modum cuique horum generi sit inserviendum.*¹²²

‘Maar aangezien de mensen het meest door drie zaken worden geleid tot welwillendheid en tot deze interesse in verkiezingssteun - door een gunst, door hoop, en door de sympathie en bereidwilligheid van geest – moeten we onze aandacht richten op welke manier we ons het beste aan deze dingen kunnen toewijden.’

Hieruit wordt duidelijk dat mensen niet alleen vrienden met iemand willen zijn, puur om het vrienden zijn, maar dat andere zaken zorgen voor deze welwillendheid. De eerste categorie vrienden verwacht een gunst in ruil voor hun vriendschap. Dit geeft aan dat *utilitas* de basis is van de politieke vriendschap. Mensen die bij de kandidaat in het krijt staan, moeten hun eigen steun zien als een gunstverlening ten opzichte van de kandidaat. Van enige échte persoonlijke affectie lijkt geen sprake te zijn in een zodanige vriendschap, het draait hier om plicht. De tweede categorie bindt zich aan de kandidaat doordat ze de hoop of het verlangen hebben om door de kandidaat geholpen te worden. Cicero moet als goede kandidaat – en goede vriend – ook aantonen dat deze hulp mogelijk is.¹²³ De derde soort mensen lijkt op vrijwillige basis een vriendschap te willen, zonder dat er enige *utilitas* te bespeuren is:

---

¹¹⁸ OLD s.v. ‘bonus’ 1a.

¹¹⁹ Tatum (2007) 126.

¹²⁰ Fiore (1997) 69: ‘The calculating use of friendship as a prop for political ambitions in the *Commentariolum* stands in interesting contrast to the rather idealistic discussion of friendship in *Laelius*.’

¹²¹ Tatum (2007) 119, gebaseerd op Cicero, *Comment. Pet.* 16.

¹²² Cicero, *Comment. Pet.* 21.

¹²³ Cicero, *Comment. Pet.* 22.

*Tertium illud genus est studiorum voluntarium, quod agendis gratiis, accomodandis sermonibus ad eas rationes propter quas quisque studiosus tui esse videbitur, significanda erga illos pari voluntate, adducenda amicitia in spem familiaritatis et consuetudinis confirmari oportebit.*¹²⁴

‘Deze derde categorie van de vrijwillige supporters, hen zal je moeten bemoedigen door je dank te betuigen, door de dingen die je zegt aan te passen aan de redenen waarom zij aanhangers van jou schijnen te zijn, door ten opzichte van hen een gelijke bereidwilligheid aan te tonen, door de vriendschap te brengen tot een hoop op een **vertrouwelijke en vriendschappelijke** omgang.’

Ondanks dat deze groep vrijwillig Cicero zou volgen, moet hij toch zijn dankbaarheid tonen aan deze groep door middel van giften. Deze giften zijn niet materieel, maar hebben te maken met het tonen van dankbaarheid en het belangrijkste: mensen hoop geven dat deze politieke vriendschap (*amicitia*) zich kan ontwikkelen tot een echte vriendschap (*familiaritatis et consuetudinis*).¹²⁵ Door deze passage wordt het pas echt duidelijk dat Quintus met *amicitia* meer doelt op een politieke vriendschap dan een idealistische vriendschap. Dit komt doordat hij *familiaritas* en *consuetudo* gebruikt om aan te geven waarop een *amicitia* kan uitgroeien. *Familiaritas* betekent een hechte vriendschap of intimiteit, en *consuetudo* een vertrouwde omgang.¹²⁶ Deze betekenissen geven aan dat de vriendschap waar de mensen op hopen persoonlijker is dan de *amicitia* die zich vormt tijd de verkiezingscampagne. Dit komt mede doordat er meer contact in persoon is dan bij een politieke vriendschap.¹²⁷ Er is dus ook bij deze derde groep vrienden een zekere mate van *utilitas* aanwezig, omdat een goede, persoonlijke vriendschap met Cicero ook weer nut kan hebben voor henzelf.¹²⁸ Door hun vriendschap met Cicero kan bijvoorbeeld ook hun eigen politieke carrière groeien.

De vriendschap die deze groep in eerste instantie met Cicero aangaat, is met Cicero’s politieke *persona*. Hun hoop is om bevriend te raken met de ‘echte’ Cicero, maar de vraag is in hoeverre Cicero ooit zijn masker zou laten zakken. Beide partijen zijn zich bewust van het nut dat een wederzijdse vriendschap hen opbrengt, en ze zijn met die voorwaarden de vriendschap ingegaan. In het citaat bovenaan de pagina is te lezen dat het Cicero’s doel moet zijn om de vrijwillige aanhangers hoop te geven dat een persoonlijke band mogelijk is. Er wordt niets gezegd over de feitelijke uitvoering daarvan.¹²⁹ Zowel Cicero als de groep aanhangers heeft een eigen agenda om de vriendschap tot een succes te maken, maar het is niet waarschijnlijk dat deze vriendschap van *persona* zich zal ontwikkelen tot een vriendschap van de ziel.

---

¹²⁴ Cicero, *Comment. Pet.* 23.

¹²⁵ Cicero, *Comment. Pet.* 23.

¹²⁶ OLD s.v. ‘*familiaritas*’ a, b, c; s.v. ‘*consuetudino*’ 5.

¹²⁷ Laser (2001) 145.

¹²⁸ Powell (1995) 43.

¹²⁹ Cicero, *Comment. Pet.* 23: *in spem*.

2.4 Begrenzing en spelregels van vriendschap

In *De amicitia* beschrijft Cicero duidelijk het grootste gevaar voor een goede vriendschap: *blanditia*. Als mensen niet oprecht zijn, kan er geen ware vriendschap van de ziel ontstaan.¹³⁰ Vriendschappen binnen de politiek zijn deels al als minder echt te zien, omdat het vriendschappen zijn met een *persona*. Ook in het *Commentariolum* stelt Quintus dat in het echte leven *blanditia* niet iets is waar je gebruik van moet maken, maar het gebruik tijdens een kandidatuurstelling is het wel geoorloofd. Hij geeft aan dat vleierij gebruikt mag worden om de massa aan je te binden, omdat daar geen schandelijke reden aan ten grondslag ligt:

... *etenim cum deteriozem aliquem adsentando facit, tum improba est, cum amiciozem, non tam vituperanda, petitori vero necessaria est ...*¹³¹

‘... Want het (*blanditia*) is verdorven wanneer het door te vleien iemand slechter maakt, maar het is niet zo verderfelijk wanneer het vriendschap schept en het is zelfs noodzakelijk voor een kandidaat...’

Voor een kandidaat is het noodzakelijk om de massa aan zich te binden, want je hebt de steun van het volk nodig om je plek als consul te verzekeren. Vleierij is altijd slecht wanneer het niet met een juiste reden gebruikt wordt, maar als het een hoger doel dient, is het toegestaan.¹³² In *De amicitia* wordt vleierij op zichzelf als gevaar gezien, omdat het tegenovergesteld is aan oprechtheid (*veritatem*).¹³³ Deze oprechtheid is ook van belang in politieke vriendschappen, omdat mensen gemakkelijk herkennen als de vriendschap alleen maar geveinsd is.

*Neque id tamen satis est, tametsi magnum est, si non sequitur spes utilitatis atque amicitiae, ne nomenclator solum sed amicus etiam bonus esse videare.*¹³⁴

‘Dit (i.e. het kennen van mensen) is echter niet voldoende, hoewel het belangrijk is, als daar niet de hoop op nut en vriendschap op volgt, opdat je niet alleen een *nomenclator* schijnt te zijn, maar een goede vriend.’

Een *nomenclator* is een slaaf die aan zijn meester de namen noemt van de mensen die hij ontmoet.¹³⁵ Als goede kandidaat moet je niet lijken op een *nomenclator*, maar je moet overkomen als een vriend.

---

¹³⁰ Cic. *Amic.* 91.

¹³¹ Cicero, *Comment. Pet.* 42.

¹³² Tatum (2007) 123-124.

¹³³ Cic. *Amic.* 92; OLD s.v. ‘*veritas*’ 7.

¹³⁴ Cicero, *Comment. Pet.* 32.

¹³⁵ Laser (2005) 147; OLD s.v. ‘*nomenclator*’ 2a.

Wanneer de mensen hoop krijgen dat er meer kan groeien uit hun vriendschap met Cicero, dan heeft hij zijn rol als kandidaat goed gespeeld. Het grootste gevaar binnen een politieke vriendschap is dat je als kandidaat je rollenspel niet goed beheerst en de mensen je toneelstuk niet geloven.

Echt grote gevaren zijn er dus niet voor politieke vriendschappen, maar er zijn wel aspecten die een vriendschap lastig maken. In *De amicitia* zegt Cicero dat ware vrienden een complete overeenstemming van opvattingen moeten hebben.¹³⁶ Het politieke leven maakt een ware vriendschap moeilijk, omdat er veel omstandigheden kunnen zijn waarin mensen van mening verschillen.¹³⁷ Quintus noemt drie mogelijke tegenstanders van Cicero en de manier waarop hij met deze mensen om moet gaan, zodat ze weer op één lijn komen te zitten. Ten eerste zijn er de mensen die door Cicero zijn gekwetst, omdat hij tegenover hen een eigen vriend verdedigde. Ten tweede zijn er de mensen die zonder reden een hekel hebben aan Cicero en ten derde zijn er de mensen die volgelingen zijn van zijn tegenstanders.¹³⁸ De eerste groep kan hij weer bij zich krijgen als hij ze herinnert aan de persoonlijke verplichtingen die hij toen had en dat hij zulk soort diensten (het verdedigen van een vriend) ook voor hen zal doen wanneer ze vrienden zijn. De tweede groep moet hij aan zich binden door een gunst te verlenen of zijn eigen affectie naar hen toe te laten zien. Voor de derde groep moet hij dezelfde tactieken gebruiken als bij de tweede groep, om zo te laten zien dat hij zelfs tegenover vijanden welwillend is. Zo wordt duidelijk dat wanneer er verschillende opvattingen zijn tussen Cicero en zijn ‘vrienden’, de vriendschap niet eindigt, maar Cicero er alles aan moet doen om deze verschillen uit de weg te halen, of het nu oprecht is of niet.

Bij deze politieke vriendschappen is te zien dat *utilitas* de basis is, terwijl bij de ideale vriendschappen dat *virtus* is. Wanneer *utilitas* wegvalt voor een van beide partijen binnen een vriendschap, kan dat de grenzen van een vriendschap aangeven.

2.5 Conclusie

Quintus geeft in het *Commentariolum* aan dat het belangrijk is om vrienden te maken als je ernaar streeft om omhoog te klimmen op de politieke ladder. Het grootste verschil tussen *De amicitia* en het *Commentariolum* is meteen duidelijk: het eerste werk heeft betrekking op ideale vriendschappen en het tweede heeft betrekking op politieke vriendschappen. Dit zijn twee verschillende soorten vriendschappen met elk eigen doelen en een eigen basis. De verschillende omstandigheden van beide vriendschappen maken duidelijk dat er verschillende interpretaties mogelijk zijn van een ‘vriend’. Bij een ideale vriendschap is *virtus* de basis en is het doel om een perfecte overeenkomst van gedachten en meningen te hebben. Bij de politieke vriendschap is *utilitas* de basis en is het doel om zo veel mogelijk vriendschappen te sluiten die nut kunnen hebben binnen een politieke carrière. *Utilitas* kan ook voortvloeien uit een ideale vriendschap, maar dat is niet de insteek. Wanneer *utilitas* wegvalt bij een

---

¹³⁶ Cic. *Amic.* 15.

¹³⁷ Powell (1995) 44.

¹³⁸ Cicero, *Comment. Pet.* 40.

idealistische vriendschap, is er nog steeds een vriendschap, echter als het wegvalt bij een politieke vriendschap, dan is er geen vriendschap meer over.

De ethiek lijkt bij politieke vriendschappen ver te zoeken, maar toch zijn er ook regels verbonden aan het sluiten van vriendschappen binnen het politieke spectrum. Beide ‘deelnemers’ aan de vriendschap weten van tevoren waar ze instappen en wat de spelregels zijn van hun vriendschap. Problemen kunnen vooral ontstaan wanneer een politieke en persoonlijke vriendschap samenvallen, omdat er dan een belangenverstrengeling kan ontstaan.¹³⁹ Maar zolang beide partijen zich aan hun woord houden, zou een politieke vriendschap geen problemen moeten opleveren. Dit betekent dat de kandidaat zijn vrienden aan zich moet binden met giften en verwachtingen en dat de vrienden in ruil daarvoor hun steun verlenen aan de kandidaat.¹⁴⁰

---

¹³⁹ Powell (1995) 44.

¹⁴⁰ Cicero, *Comment. Pet.* 21.

3. Pompeius en Cicero

In de eerste twee hoofdstukken is uitgelegd hoe vriendschap eruit ziet, zowel in ideale omstandigheden als in politieke context. Cicero schrijft aan Atticus hoe een vriendschap zou moeten zijn en hoe men zich zou moeten gedragen binnen een vriendschap van de ziel. Quintus daarentegen legt uit hoe je tijdens politieke verkiezingen zoveel mogelijk ‘vrienden’ moet verzamelen. Beide benaderingen lijken soms haaks op elkaar te staan, maar uiteindelijk valt te zien dat de grens bij Cicero onduidelijk is. Om deze spanning tussen beide soorten vriendschap toe te lichten, volgt hier een *case study* van de vriendschap tussen Cicero en Pompeius.

Pompeius en Cicero waren ruim twintig jaar met elkaar bevriend, tot aan Pompeius’ dood in 48 v. Chr. Beide mannen waren actief in de politiek en steunden op bepaalde momenten in hun leven op de expertise en de macht van de ander. Om de relatie tussen hen beter te begrijpen, zal er een selectie van brieven worden besproken. Hoewel er een groot corpus aan brieven van Cicero is, is er opvallend weinig van de correspondentie tussen Pompeius en Cicero overgeleverd.¹⁴¹ Er zijn drie brieven bewaard gebleven waarin Cicero aan Pompeius schrijft en slechts twee waarin Pompeius aan Cicero schrijft. Ondanks het kleine aantal brieven tussen deze twee mannen, wordt er in andere brieven wel genoeg gezegd over Pompeius, zodat het mogelijk is om een beeld te schetsen van hun vriendschap. Belangrijk om hierbij in gedachten te houden is de tijdspanne waarin deze brieven geschreven zijn. De eerste brief stamt uit 62 v. Chr., terwijl de overige overgeleverde brieven uit 49 v. Chr. komen.

3.1 *Fam.* 5.7 en de schijn van openheid

In 62 v. Chr. staat Pompeius op het punt om terug te keren uit Asia, waar hij grote gebieden had veroverd. Cicero is in Rome en zijn consulaat is zojuist afgelopen. Hij bevindt zich in de nasleep van de samenzwering van Catilina, waarin de samenzweerders zonder proces ter dood worden gesteld.¹⁴² Cicero en Pompeius houden contact via brieven, waarvan helaas slechts één brief over is. In *Ad familiares* 5.7 reageert Cicero zowel op een openbare (*publice*) brief van Pompeius als op een brief die persoonlijk naar hem gestuurd is.¹⁴³ De publieke brief is goed ontvangen, maar Cicero is teleurgesteld in Pompeius omdat hij in zijn persoonlijke brief aan Cicero hem geen compliment had gegeven over zijn verdiensten. Rowland (1976-1977), Rawson (1978) en Steel (2005) denken dat die brief ging om Cicero’s ontdekking van Catilina’s samenzwering tegen de republiek. Pompeius zou daarin koel

---

¹⁴¹ Zie hoofdstuk 2 ‘The editing of the collection’ in White (2010) over het verzamelen van de brieven en over brieven die we missen.

¹⁴² Manuwald (2015) 41.

¹⁴³ Ik heb ervoor gekozen om de nummering aan te houden van de OCT van Watt (1982), in plaats van de chronologische nummering van Shackleton Bailey (1977).

gereageerd hebben op Cicero's acties, maar ook Cicero's onenigheid met Metellus Nepos, met wie Pompeius nauw verbonden was, zou gezorgd kunnen hebben voor het feit dat Pompeius niet enthousiast reageerde op Cicero.¹⁴⁴ Het is lastig te bepalen wat de intentie van Cicero was in de brieven die hij schreef, omdat de kans groot is dat deze allemaal bedoeld waren om gepubliceerd te worden. Hierdoor had hij altijd een bepaald publiek in gedachten wanneer hij schreef, wat de brieven minder eerlijk en oprecht maakten.¹⁴⁵

Het eerste dat opvalt aan de brief is de aanhef die Cicero gebruikt:

M. TULLIUS M. F. CICERO S. D. CN. POMPEIO CN. F. MAGNO IMPERATORI

*S. t. e. q. v. b.; e. <v.>*¹⁴⁶

‘Marcus Tullius Cicero, zoon van Marcus, groet Gnaeus Pompeius Magnus, imperator, zoon van Gnaeus. Ik hoop dat het goed gaat met jou en met het leger; met mij gaat het goed.’

De aanhef is formeel, aangezien Cicero de volledige naam van Pompeius gebruikt om hem aan te spreken.¹⁴⁷ De reden hiervan zou kunnen zijn geweest dat hij Pompeius' ego wilde strelen door zijn titel en zijn cognomen te gebruiken.¹⁴⁸ Daarnaast begroet Cicero Pompeius officieel met *s. t. e. q. v. b.; e. <v.>*, wat staat voor: *si tu exercitusque valet bene (est); ego <valeo>*.¹⁴⁹ Deze aanhef is geen aanhef tussen vrienden, maar ziet er eerder uit als iets wat in publieke communicatie in plaats van persoonlijke gebruikt wordt. In een privébrief zoals deze lijkt het in ieder geval niet op correspondentie tussen vrienden, omdat de aanhef zo afstandelijk is.

Opmerkelijk genoeg verandert de toon van de brief snel. Cicero uit in eerste instantie zijn blijdschap om iets te horen van Pompeius, om vervolgens over te gaan op de daadwerkelijke reden van zijn schrijven. Hij was verbaasd over de inhoud van de persoonlijke brief die Pompeius had gestuurd:

*Ac ne ignores quid ego in tuis litteris desiderarim, scribam aperte, sicut et mea natura et nostra amicitia postulat.*¹⁵⁰

‘En opdat je niet onwetend bent van de dingen die ik in jouw brieven verlangde, zal ik openhartig schrijven, zoals zowel mijn karakter als onze vriendschap vereist.’

---

¹⁴⁴ Rawson (1978) 95, Rowland (1976-1977) 353 en Steel (2005) 60. Tempest (2011) geeft ook als optie dat Pompeius jaloers zou zijn geweest, omdat hij zelf de samenzwering had willen ontmantelen. Over de onenigheid met Metellus Nepos, zie Cic. *Fam.* 5.1 en 5.2.

¹⁴⁵ Manuwald (2015) 122.

¹⁴⁶ Cic. *Fam.* 5.7.

¹⁴⁷ Shackleton Bailey (2001) 48.

¹⁴⁸ White (2010) 68.

¹⁴⁹ Shackleton Bailey (1977) 280.

¹⁵⁰ Cic. *Fam.* 5.7.3.

Cicero benoemt hier de vriendschap tussen hem en Pompeius en in deze passage uit de brief wekt Cicero de indruk dat hij openhartigheid in een vriendschap erg belangrijk vindt. Dat je als vrienden eerlijk moet zijn naar elkaar is een gedachte die in *De amicitia* naar voren komt. In *De amicitia* stelt Laelius dat er niets ergers voor een vriendschap is dan vleierij, wat er op neerkomt dat je niet de waarheid spreekt tegen de ander of die zelfs verdraait.¹⁵¹ In *Fam.* 5.7 vindt Cicero het nodig dat hij de waarheid spreekt, niet alleen omdat dat bij zijn karakter hoort, maar ook omdat dat in een goede vriendschap (zoals die tussen hem en Pompeius) hoort. Al zijn redenen lijken nobel te zijn, maar de kans is groot dat hier meer achter schuilt. Cicero lijkt op het eerste gezicht om openhartigheid te vragen en hij verwijt Pompeius dat hij niet openhartig geweest is. Tussen de regels door is er nog meer kritiek op Pompeius. Cicero prijst zijn eigen karakter (*sicut mea natura*) om aan Pompeius te laten zien hoe je je moet gedragen in een vriendschap, en waar Pompeius in dit geval in tekort schiet. Cicero is waarschijnlijk niet alleen ontevreden omdat Pompeius geen openhartigheid heeft getoond, maar ook teleurgesteld omdat Pompeius Cicero's plannen niet steunt. Cicero had meer verwacht van Pompeius als vriend en dat laat hij op deze manier merken.

Deze politieke context zorgt ervoor dat deze brief geen brief lijkt tussen twee goede vrienden, maar tussen twee *personae*. Pompeius en Cicero zijn bevriend met de karakters die ze gecreëerd hebben van zichzelf, wat hun vriendschap oppervlakkiger maakt dan vriendschappen van de ziel. Ze zijn beide niet op zoek naar een idealistische vriendschap, maar naar de diensten die uit een nuttig verband kunnen voortvloeien. Cicero's aanval op het gebrek aan openheid aan Pompeius' kant, is feitelijk ook hypocriet. Er kan vastgesteld worden dat geen van beide mannen open is, omdat ze allebei een eigen agenda hebben. Bovendien zorgt zijn formulering ervoor dat het voor Pompeius moeilijk is om op een al te negatieve manier te reageren, omdat hij dan de door Cicero benoemde vriendschap ontkent.¹⁵²

Dat beide mannen een eigen agenda hebben en dat daarin de hulp van de ander nodig is, maakt Cicero even later duidelijk. Hij maakt een toespeling op het belang van de politiek binnen zijn vriendschap met Pompeius.

*Illud non dubito, quin, si te mea summa erga te studia parum mihi adiunxerint, res publica nos inter nos conciliatura coniuncturaque sit.*¹⁵³

‘Ik twijfel er niet aan dat als mijn bijzondere genegenheid tegenover jou, jou niet genoeg aan mij kan verbinden, dat dan de republiek ons met elkaar zal verenigen en verbinden.’

---

¹⁵¹ Cic. *Amic.* 91.

¹⁵² Hall (2009) 128.

¹⁵³ Cic. *Fam.* 5.7.2.

Cicero maakt het onderscheid tussen een vriendschap van de ziel en politieke vriendschap, en hij stelt vast dat het een het ander niet hoeft uit te sluiten.¹⁵⁴ Het idee dat een vriendschap puur politiek kan zijn – zoals in het *Commentariolum* – komt hier naar voren, en er is al een voorzichtige hint naar de idealistische vriendschap waarover hij later in *De amicitia* zal schrijven. Hier lijkt hij deze twee soorten vriendschappen te willen verenigen in zijn vriendschap met Pompeius. Of hij daar uiteindelijk in is geslaagd, valt te betwisten. Wat door dit citaat ook duidelijk wordt, is het doel dat Cicero voor ogen heeft met deze vriendschap. Alle dingen die Cicero doet, zijn uiteindelijk in het belang van de *res publica*, en ook Cicero's turbulente vriendschap met Pompeius lijkt daar onderdeel van te zijn.¹⁵⁵ Shackleton Bailey (1977) ziet een vergelijking tussen dit citaat uit *Fam.* 5.7 en Cicero's 'ode' aan Pompeius in *Fam.* 1.9.¹⁵⁶ In deze brief aan Publius Lentulus Spinther (zie paragraaf 3.2) besteedt Cicero een hele paragraaf aan de verdiensten van Pompeius voor de republiek en aan hun persoonlijke band. Die persoonlijke band lijkt vooral in het teken te staan van de politieke hulp die Pompeius aan Cicero gegeven heeft en daardoor Cicero's morele verplichting aan Pompeius.

Toch zit er in *Fam.* 5.7 brief een toespeling naar hoe een vriendschap van de ziel tussen hen zou kunnen zijn. Cicero maakt aan het einde van de brief een opvallende vergelijking, namelijk de vergelijking met Laelius en Africanus.¹⁵⁷

*... ut tibi multo maiori quam Africanus fuit [a] me non multo minorem quam Laelium facile et in re publica et in amicitia adiunctum esse patiare.*¹⁵⁸

'... opdat jij welwillend mij zal aanvaarden zowel in de republiek als in vriendschap, een niet veel kleinere Laelius aan een veel grotere Africanus.'

Cicero stelt zichzelf hier op als Laelius en maakt van Pompeius Africanus. In eerste instantie doet deze vergelijking denken aan een passage uit *De amicitia*, die in het eerste hoofdstuk besproken is. Daar stelt Cicero juist dat de vriendschap tussen hem en Atticus hetzelfde kan zijn als tussen Laelius en Africanus.¹⁵⁹ Het doel van de vergelijking is daar echter anders: Cicero focust zich erop hoe een goede vriendschap in elkaar zit en dat deze alleen kan ontstaan wanneer beide mannen *virii boni* zijn. Laelius en Scipio dienen daar als voorbeeld van *virii boni*, en de vriendschap tussen Atticus en Cicero kan het toonbeeld zijn van de ideale vriendschap.

In de brief naar Pompeius heeft deze vergelijking een andere betekenis. Door zichzelf gelijk te stellen met Laelius, maakt hij van zichzelf een burgerlijke autoriteit die de militaire successen van

---

¹⁵⁴ Brunt (1988) 356.

¹⁵⁵ Brunt (1988) 379.

¹⁵⁶ Shackleton Bailey (1977) 281; Cic. *Fam.* 1.9.11.

¹⁵⁷ Bedoeld wordt hier Scipio Africanus Maior.

¹⁵⁸ Cic. *Fam.* 5.7.3.

¹⁵⁹ Zie 1.3 voor een uitgebreide beschrijving van de vergelijking tussen Atticus en Laelius/Scipio.

Pompeius (Africanus) aanvult.¹⁶⁰ Het belang van militaire successen is groot, omdat legerleiders hier hun macht aan ontleenden en ook hun politieke carrière ermee konden beïnvloeden. Cicero probeert zijn gebrek daaraan te verdoezelen door van zichzelf een redder van de stad te maken zonder ingrijpen met geweld.¹⁶¹ Waar Pompeius de militaire machthebber is, ziet Cicero in hem een nuttige bondgenoot om zijn eigen politieke carrière vooruit te helpen. Hij probeert zichzelf onmisbaar te maken voor Pompeius en in deze brief doet hij een voorstel voor een nauwe samenwerking. Deze samenwerking zou ervoor moeten zorgen dat Cicero de adviseur van Pompeius wordt, zodat ze samen de republiek kunnen leiden naar Cicero's ideaal.¹⁶² De nadruk ligt op de status van beide mannen, hun rol binnen de republiek en wat ze voor elkaar kunnen betekenen binnen de politiek. Het komt erop neer dat in het ideaal van Cicero Pompeius de grote machthebber wordt naar de buitenwereld toe, maar dat Cicero eigenlijk zelf achter de schermen de touwtjes in handen heeft.

Uit deze twee passages van *Fam. 5.7* valt niet duidelijk op te maken wat voor soort vriendschap Cicero en Pompeius precies hebben. Aan de oppervlakte lijkt het erop dat het om twee goede vrienden gaat die eerlijk naar elkaar toe zijn en elkaar steunen in moeilijke tijden. Er wordt gespeeld met idealisme, maar tussen de regels door lijkt er veel meer gaande te zijn. De strategie die Cicero in de brief toepast is slim. Cicero maakt de vriendschap sterker door deze te benoemen precies op het moment dat hij iets gaat zeggen wat juist die vriendschap kan bedreigen.¹⁶³ De politiek valt hier niet los van te zien. Beide mannen zijn actief binnen de politiek en zoeken elkaars wederzijdse ondersteuning hierin.¹⁶⁴ Cicero's teleurstelling in het gebrek aan complimenten van Pompeius duidt er niet alleen op dat hij zijn steun als vriend wilde, maar ook als politieke bondgenoot.¹⁶⁵

Dat Cicero op zoek was naar de politieke steun van Pompeius, werd twee jaar eerder al duidelijk uit het *Commentariolum*, waarin Quintus spreekt over het belang van zijn goede contacten met hem:

*Iam urbanam illam multitudinem et eorum studia qui contiones tenent adeptus es in Pompeio ornando ... Effeciendum etiam illud est ut sciant omnes Cn. Pompei summam esse erga te voluntatem et vehementer ad illius rationes te id adsequi quod petis pertinere.*¹⁶⁶

‘Je hebt die stedelijke massa al verworven en de genegenheid van hen die de volksvergadering houden door Pompeius te steunen ... ook moet er bereikt worden dat alle mensen weten dat er bij Pompeius de

---

¹⁶⁰ Steel (2005) 60 en Rawson (1978) 97.

¹⁶¹ Steel (2005) 61, ‘Its salvation was both Cicero’s own and a uniquely civilian achievement: Rome was, of course, an entirely demilitarised area and *could* only be saved by a togate protector.’

¹⁶² Tempest (2010) 102.

¹⁶³ Cic. *Fam.* 5.7.3.

¹⁶⁴ Zie Seager (2002) 15, 55, 67-68, 81 (onder andere) over de uitdagingen in politieke keuzes die hun vriendschap met zich meebracht.

¹⁶⁵ Mitchell (1973) 10, Cicero was ook op zoek naar Pompeius’ politieke steun omdat er steeds meer kritiek kwam op hoe Cicero met de samenzweerders omgegaan was (wat uiteindelijk resulteerde in zijn verbanning).

¹⁶⁶ Cic. *Comment. Pet.* 51.

grootste welwillendheid is ten opzichte van jou en dat de dingen die jij tracht te bereiken uitermate passen bij zijn plannen.’

Quintus maakt Cicero er hier op alert dat de band die hij heeft met Pompeius nuttig is voor zijn consulaire loopbaan.¹⁶⁷ Het is belangrijk dat de mensen dit ook zien, omdat Pompeius op dat moment al een machtige man is, en een man met *auctoritas* door zijn militaire successen. Door zichzelf aan hem te binden, vergroot Cicero zijn eigen status en zijn kans op succes binnen de verkiezingen. Uit dit stuk wordt dan ook duidelijk dat het vooral de reputatie is die belangrijk is, niet hoe de verhouding tussen de twee mannen werkelijk is.¹⁶⁸ Ook het *Commentariolum* maakt op deze manier duidelijk dat de vriendschap voornamelijk om twee *personae* draait, die beiden hun eigen doel voor ogen hebben met het sluiten van deze vriendschap. Ondanks dat Cicero op sommige momenten teleurgesteld is in zijn vriendschap met Pompeius, blijft hij tot het einde wel een van zijn volgelingen.

3.2 *Utilitas*

Bijna tien jaar na het *Commentariolum* krijgen we een glimp van de vriendschap tussen Pompeius en Cicero en de moeilijkheden die er kunnen ontstaan. Dit gebeurt in twee brieven die Cicero schrijft aan Lentulus, waarvan er één al kort besproken is in paragraaf 3.1. Deze brieven zijn omstreeks 55 v. Chr. geschreven, drie jaar nadat Cicero is teruggekeerd uit zijn ballingschap. Op dat moment is Pompeius consul samen met Crassus. Cicero antwoordt op een brief van Lentulus waarin hij blijkbaar over zijn zorgen heeft gesproken.¹⁶⁹ In deze brief uit Cicero zijn loyaliteit aan Pompeius, maar hij geeft tegelijkertijd aan dat dit niet altijd eenvoudig is:

*Ego quidem, ut debeo et ut tute mihi praecepisti et ut me pietas **utilitasque** cogit, me **ad eius rationes** adiungo quem tu in meis rationibus tibi esse adiungendum putasti;*¹⁷⁰

‘Ik voor mijzelf, handel zoals ik moet en zoals jij mij hebt voorgeschreven en zoals mijn plichtsgevoel en de **noodzakelijkheid** mij dwingt, ik verbind mij **aan de plannen van hem** die jij zelf nuttig meende om mee verbonden te zijn wat betreft mijn plannen.’

---

¹⁶⁷ Zie ook Leach (1978) 102-103.

¹⁶⁸ Rawson (1978) 82.

¹⁶⁹ Dit valt af te leiden uit *Fam.* 1.8.1, *De omnibus rebus quae ad te pertinent*: ‘over alle dingen die betrekking hebben op jou’.

¹⁷⁰ Cic. *Fam.* 1.8.2.

Cicero verbindt zich aan *eius* die geïdentificeerd kan worden als Pompeius.¹⁷¹ Dat er hier *ad eius rationes* staat en niet *ad Pompeii rationes* kan twee redenen hebben. Cicero's verbond met deze man (*eius*) lijkt niet van harte te zijn in dit citaat. Er hangt dus een zekere negativiteit om *eius* heen. Dan is het verstandig van Cicero om de naam niet te noemen, zodat het niet *en plein public* duidelijk wordt dat Cicero niet geheel achter de plannen van Pompeius staat. Het is niet vreemd dat Cicero na zijn ballingschap gemengde gevoelens tegenover Pompeius heeft. Hij voelt dat hij een hoop verschuldigd is aan Pompeius, omdat hij ervoor zorgde dat Cicero na zijn ballingschap weer kon terugkeren, maar daarnaast was het Pompeius zelf die gedoogd had dat Cicero verbannen werd.¹⁷² Ten tweede is het mogelijk dat het voor Cicero überhaupt niet nodig is om te benoemen over wie hij het heeft. In brieven uit die periode klaagt Cicero regelmatig over Pompeius en over zijn manier van leidinggeven, waardoor het voor de lezer misschien al duidelijk is dat deze klacht opnieuw tegen Pompeius is gericht.¹⁷³

De reden dat Cicero zich aan Pompeius verbindt, komt niet alleen voort uit plichtsgevoel aan Pompeius, maar heeft ook te maken met *utilitas*. In hoofdstuk twee is deze term omschreven als 'persoonlijk nut'. In brief 5.7 was al te zien dat de band tussen Pompeius en Cicero deels draaide om *utilitas*. Het wordt niet expliciet genoemd dat Cicero of Pompeius uit is op de diensten van de ander, maar tussen de regels door wordt dit vooral van Cicero's zijde duidelijk.¹⁷⁴ Het gebruik van *utilitas* in *Fam.* 1.8.2 is een voorbode van de twijfel die Cicero even later uit. Hij stelt dat het niet makkelijk is om zijn politieke voorkeuren opzij te zetten, maar dat hij dit voor Pompeius wel zal doen. Hier is het van belang om *utilitas* niet te lezen als 'persoonlijk nut', maar als 'noodzakelijkheid'.¹⁷⁵ Cicero beschrijft zijn politieke idealen, als *rectus* en *confirmatus*, wat aangeeft dat hij zijn eigen ideeën wel degelijk de beste vindt. Het opzij zetten hiervan is iets wat niet bij Cicero past, als groot voorstander van *constantia*.¹⁷⁶ Het zou ook kunnen dat hij eigenlijk over zichzelf als persoon spreekt, in plaats van alleen over zijn politieke ideeën. Dat hij een standvastig man is, is in ieder geval het beeld dat hij van zichzelf wil creëren binnen de politiek. Maar hij ziet ook in dat hij op geen eervolle manier tegen Pompeius in kan gaan en zich dus zal moeten aanpassen. Daarom moet hij uit noodzaak zijn eigen plannen aanpassen zodat hij Pompeius niet hoeft af te vallen:

---

¹⁷¹ Shackleton Bailey (2001) 113.

¹⁷² Tempest (2011) 126-127. Zie Leach (1978) 132-33 over Pompeius' bijdrage aan Cicero's terugkeer.

¹⁷³ Cic. *Att.* 3.15; 4.10; 4.18. Seager (2002) geeft in hoofdstuk 10 een voorbeeld van Cicero's teleurstelling in Pompeius, wanneer deze een alliantie sluit met Caesar en Crassus.

¹⁷⁴ Zie Cic. *Fam.* 5.7.2: 'Want ik ben gewoon om in geen enkele zaak zo blij te zijn als in het bewustzijn van mijn verplichtingen; als dit niet op een gelijke manier wordt beantwoord, dan verdraag ik het zeer gemakkelijk dat er meer verdiensten bij mij liggen.' Cicero benadrukt hier het belang van het bewijzen van diensten binnen een vriendschap.

¹⁷⁵ OLD s.v. '*utilitas*' 3b.

¹⁷⁶ Cic. *Fam.* 1.8.2: *sed te non praeterit quam sit difficile sensum in re publica, praesertim rectum et conformatum, deponere*. Zie OLD s.v. '*rectus*' 8a, s.v. '*confirmatus*' 2.

... *tantum enim animi inductio et mehercule amor erga Pompeium apud me valet ut, quae illi utilia sunt et quae ille vult, ea mihi omnia iam et recta et vera videantur;*¹⁷⁷

‘... Want mijn toewijding van de geest en, bij Hercules, mijn genegenheid voor Pompeius is zo sterk aanwezig bij mij dat, de dingen die aan hem nuttig zijn en de dingen die hij wil, bij mij allemaal al goed en waar schijnen te zijn.’

Cicero is van mening dat zijn toewijding (*inductio*) en zijn genegenheid (*amor*) voor Pompeius sterk genoeg zijn om in te zien dat de dingen die Pompeius wil doen, goed zijn.¹⁷⁸ In die zin toont hij wel *constantia* door Pompeius te blijven steunen ondanks eventuele meningsverschillen. De basis van deze genegenheid lijkt hier pure reciprociteit te zijn. Pompeius heeft hem een dienst bewezen door hem terug te halen uit ballingschap, en als wederdienst is Cicero het eens met de plannen van Pompeius. Hij noemt Pompeius’ plannen *utilis* en de vraag is wat voor nut Cicero hier voor ogen heeft. Hij koppelt deze plannen met de termen *rectus* en *verus*. Waar hij eerst *rectus* gebruikte om zijn eigen idealen te omschrijven, gebruikt hij het hier opnieuw om Pompeius’ plannen te steunen. Op deze manier verbindt hij zijn eigen plannen, die *rectus* zijn, met die van Pompeius en zorgt er voor dat *utilis* weer terugslaat op zichzelf. Cicero wil niet alleen de dingen doen die Pompeius wil doen omwille van hem, maar ook omwille van zichzelf. In deze twee citaten is *utilitas* op twee manieren gebruikt. In eerste instantie zorgt *utilitas* ervoor dat Cicero Pompeius niet kan afvallen, maar hij zijn plannen moet blijven steunen. Ten tweede koppelt Cicero zijn eigen politieke plannen aan die van Pompeius door ze beide *utilis* te noemen. Hij geeft een draai aan zijn eigen *utilitas* om Pompeius te volgen, zodat hij zijn eigen idealen niet helemaal achter hoeft te laten.

De manier waarop Cicero zijn mening geeft over Pompeius’ plannen is retorisch gezien een slimme zet. In eerste instantie maakt hij duidelijk dat hij het compleet oneens is met Pompeius’ plannen en dat hij ze niet juist vindt. Vervolgens prijst hij Pompeius en belooft hij hem trouw. Op deze manier kan zijn kritiek op Pompeius’ plannen door buitenstaanders niet als echte kritiek gezien worden, omdat Cicero uiteindelijk toch voor Pompeius kiest. Cicero kan in de brief wel zijn emoties uiten, maar dit zal uiteindelijk geen weerslag hebben op de band die hij heeft met Pompeius en dus geen weerslag op de *utilitas* die hij hoopt te verkrijgen uit hun relatie.

Cicero laat twee uitersten zien van zijn vriendschap met Pompeius. Uit deze brief blijkt dat hij dankbaarheid voelt naar Pompeius toe, omdat hij hem heeft teruggehaald uit ballingschap, en dat het belangrijk is dat hij deze dankbaarheid ook toont. Echter de kleine opmerkingen over verschillen in opvattingen onderschrijven dat de vriendschap tussen Cicero en Pompeius niet van harte gaat. Het lijkt erop dat Cicero vast zit in een vriendschap, waar hij niet met goed fatsoen uit kan stappen. Een

---

¹⁷⁷ Cic. *Fam.* 1.8.2.

¹⁷⁸ Cic. *Fam.* 1.8.2. Zie OLD s.v. ‘*inductio*’ 3b, s.v. ‘*amor*’ 3a.

verschuiving in Cicero's idealen wordt ook langzaam zichtbaar. In het *Commentariolum* betoogde zijn broer dat Cicero iedereen aan zich moest binden en iedereen een 'vriend' moest noemen om op die manier consul te worden.¹⁷⁹ Dat zijn idealen dan niet compleet overeenkomen met die van Pompeius, zou volgens Quintus niet uit moeten maken. Later in *De amicitia* spreekt Cicero zich veel voorzichtiger uit over wie bevriend kan zijn met elkaar. *Constantia* binnen een vriendschap is een van de pijlers die hij daar uitdraagt en in deze brief naar Lentulus valt te zien dat Cicero langzaam richting zijn standpunt in *De amicitia* gaat.

In Cicero's volgende brief aan Lentulus, *Fam.* 1.9, blijkt nogmaals dat Cicero weinig keuze heeft in zijn vriendschap met Pompeius. In deze brief legt Cicero uit waarom hij ervoor gekozen heeft om Vatinius te verdedigen en om vriendschap te sluiten met Crassus.¹⁸⁰ Hij zet de situatie uiteen om zijn relatie met beide mannen te omschrijven en benadrukt dat hij in eerste instantie aan zijn eigen idealen heeft vastgehouden.¹⁸¹ Uiteindelijk komt Cicero op het punt waar het allemaal om draait: waarom hij ervoor gekozen heeft om de strijdbijl te begraven.

*Sic petivi a iudicibus ut, quoniam quidam nobiles homines et de me optime meriti nimis amarent inimicum meum ...*¹⁸²

'Zo ondervond ik door onderzoeken dat zekere aanzienlijke mannen – aan wie ik al te veel schuldig was - gesteld waren op een vijand van mij ...'

De *nobiles homines* over wie Cicero het heeft, zijn Pompeius en Caesar en de vijand (*inimicum*) is Vatinius.¹⁸³ Om dit citaat goed te begrijpen, is het nodig om kort de historische achtergrond te weergeven. Cicero had zich tegen Vatinius uitgesproken terwijl hij Sestius verdedigde, waarin hij Vatinius ook beschuldigde van misdaden tegen Cicero, waaronder zijn bijdrage aan Cicero's verbanning in 58 v. Chr.¹⁸⁴ Crassus was bevriend met Caesar, met wie Cicero weer niet op goede voet stond omdat hij een vriendschap had met Pompeius.¹⁸⁵ Wanneer echter Pompeius, Caesar en Crassus zich verenigen in het Eerste Triumviraat, leidt dit tot een probleem voor Cicero.¹⁸⁶ Op aandringen van Pompeius en Caesar verzoende Cicero zich met zowel Vatinius als Crassus en op die manier kon hij iedereen te vriend

---

¹⁷⁹ Cic. *Comment. Pet.* 16.

¹⁸⁰ Cicero had met zowel Vatinius als Crassus geen goede band. Zie Cic. *Fam.* 1.9. en Rawson (1978) 11.

¹⁸¹ Cic. *Fam.* 1.9.6-18.

¹⁸² Cic. *Fam.* 1.9.19.

¹⁸³ In Cic. *Fam.* 1.9.19 slaat *inimicum* op Vatinius, echter kan Crassus' naam hier ook gelezen worden omdat ook hij een geen vriend was van Cicero maar wel van Pompeius en Caesar.

¹⁸⁴ Gardner (1958) 34 zegt dat Cicero de speech *In Vatinium* gaf als antwoord op een speech die Vatinius had gegeven tegen Cicero; over Cicero's beschuldiging van Vatinius in zijn bijdrage aan zijn verbanning, zie 241.

¹⁸⁵ Crassus was vooral de geldkraan voor Caesar, zie Gardner (1958) 8.

¹⁸⁶ Zie Gardner (1958) 2-8, over de aanloop naar het Eerste Triumviraat

houden.¹⁸⁷ Voor Cicero betekende deze verzoening dat Pompeius en Caesar ook nog verdiensten van zijn retorica verlangden.¹⁸⁸ Op die manier kwam Cicero ter verdediging van Vatinius en Crassus in de rechtbank te staan.

Terugkerend naar het citaat zou de *inimicus* zowel Vatinius als Crassus kunnen zijn omdat ze dus beiden vijanden van Cicero waren voordat ze verenigd werden door Pompeius. Holliday (1969) stelt dat deze vereniging met Crassus alleen aan de oppervlakte is, om zijn band met Pompeius en Caesar goed te houden.¹⁸⁹ Ze verwijst hierbij naar een brief van Cicero aan Atticus, waarin hij Crassus omschrijft als een *hominem nequam*: een waardeloze man. Deze brief stamt echter uit 55 v. Chr., en is dus ouder dan Cicero's brief aan Lentulus waarin hij over de hereniging schrijft. Cicero schrijft in *Fam.* 1.9.20 dat hij altijd een goede band gehad heeft met Crassus en dat slechts kleine meningsverschillen tot een dispuut leidden, dat gemakkelijk te verzoenen was op aandringen van Pompeius en Caesar.¹⁹⁰ Hierbij moet echter niet vergeten worden dat het initiatief om de band tussen Cicero en Crassus te verbeteren vanuit Pompeius kwam, wat aangeeft hoe ver de verplichtingen van een vriendschap kunnen gaan.

Dit voorbeeld laat een andere kant van Cicero zien. Waar hij in eerste instantie in de brief ook nog zegt dat hij onveranderd achter zijn eigen plannen staat, schrijft hij alinea's later iets heel anders:

*Numquam enim <in> praestantibus in re publica gubernanda viris laudata est in una sententia perpetua permansio...*¹⁹¹

‘Want het volharden in één voortdurende mening is nooit lovenswaardig gevonden bij de prijzenswaardige mannen die de republiek leiden...’

Hier zien we dat Cicero opnieuw van zijn idee over *constantia* afstapt en dat hij zijn mening aanpast omdat het door Pompeius wordt gevraagd. *Constantia* is een mooi gedachtegoed, maar hier liggen veel spelregels aan ten grondslag. In deze vriendschap is dat niet de leidraad, maar speelt *utilitas* een grotere rol.¹⁹² Om tegen Pompeius en Caesar in te gaan, zou een definitief einde betekenen van Cicero's politieke carrière – die na zijn verbanning toch al aan een zijden draadje hing. Hij doet nog een poging om zijn keuzes goed te praten. Binnen één alinea benadrukt hij dat hij precies hetzelfde gehandeld zou hebben als hij een vrije keuze had. Juist door dit te zeggen valt het op dat hij géén vrije keuze had, maar

---

¹⁸⁷ Vergelijk Cic. *Comment. Pet.* 20, waarin Quintus uitlegt hoe je vrienden aan je kan binden; in dit geval is Cicero bijna verplicht om Pompeius te blijven steunen omdat hij bij hem in het krijt staat.

¹⁸⁸ Seager (2002) 120.

¹⁸⁹ Holliday (1969) 57.

¹⁹⁰ Cic. *Fam.* 1.9.20.

¹⁹¹ Cic. *Fam.* 1.9.21.

¹⁹² In Cic. *Amic.* 33 wordt gesproken over de grote rol van *constantia* binnen een goede vriendschap en hoe het veranderen van (politieke) mening funest kan zijn voor je relatie.

dat hij verplicht zijn standpunten moest herzien.¹⁹³ Leach (1978) stelt in zijn biografie over Pompeius dat Cicero als politicus juist veranderlijk is en altijd zijn eigen behoeftes vooraan zal zetten.¹⁹⁴ Dat Cicero altijd zijn eigen doel voor ogen heeft, lijkt overduidelijk, maar de aanname dat deze keuzes gemakkelijk gaan en zonder invloed van buitenaf, is vergezocht. Cicero geeft in *Fam.* 1.9 juist aan dat heeft nagedacht over zijn keuzes, maar dat hij trouw heeft gezworen aan andere mensen en dus niet vrij is.

Waar Cicero in *Fam.* 5.7 als doel lijkt te hebben om politiek gezien zo ver mogelijk te komen en waar hij Pompeius bespeelt ten gunste van zichzelf, zijn de rollen nu omgedraaid. Cicero lijkt binnen zijn vriendschap met Pompeius de intentie te hebben gehad om hem klem te zetten, zodat hij met behulp van hem zijn ideale republiek zou kunnen creëren. Nu blijkt dat hij Pompeius niet heeft klem gezet, maar dat hij klem zit in deze vriendschap. Zo is Cicero overgeleverd aan de genade van Pompeius en is hij niet meer de leider in de relatie, maar degene die geleid wordt.

3.3 Pompeius in crisis

De volgende brieven die bewaard zijn gebleven tussen Pompeius en Cicero komen uit 49 v. Chr. De politieke situatie is weer gewijzigd. De republiek is in gevaar en een burgeroorlog is onvermijdelijk, aangezien Caesar en Pompeius loodrecht tegenover elkaar staan.¹⁹⁵ Cicero staat voor een belangrijke keuze. In de voorafgaande jaren is zijn relatie met Pompeius bekoeld, en heeft hij ook contact gekregen met Caesar, met wie hij op filosofisch vlak goed overweg kan. Zodra Caesar de Rubicon oversteekt en richting Rome komt, kiest Pompeius ervoor om zijn volgelingen uit Rome te verplaatsen, om bloedvergieten te vermijden.¹⁹⁶ De burgeroorlog is begonnen, maar Cicero maakt nog geen keuze tussen beide mannen; hij accepteert dankbaar de opdracht om toezicht te houden in Campania.¹⁹⁷

In de vier brieven die overgeleverd zijn (*Att.* 8.11A-11D) komt het erop neer dat Pompeius Cicero adviseert zijn kant op te komen, maar dat Cicero vooralsnog blijft waar hij is. Deze brieven vormen geen volledige correspondentie, zoals Shackleton Bailey duidelijk maakt in zijn commentaar.¹⁹⁸ Dit valt af te leiden uit het feit dat Cicero in brief 8.11B antwoordt op een brief van Pompeius die niet overgeleverd is.¹⁹⁹

---

¹⁹³ Cic. *Fam.* 1.9.21: *De quo sic velim statuas, me haec eadem sensurum fuisse si mihi integra omnia ac libera fuissent en Quam ob rem, ut paulo ante posui, si essent omnia mihi solutissima, tamen in re publica non alius essem atque nunc sum.*

¹⁹⁴ Leach (1978) 103.

¹⁹⁵ Zie Leach (1978) 173-185 en Seager (2002) 152-168 over de precieze gebeurtenissen rondom de burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius.

¹⁹⁶ Tempest (2011) 163. Dit was niet de enige reden. Pompeius en de senaat zouden ook niet genoeg troepen hebben om het tegen Caesar op te nemen.

¹⁹⁷ Tempest (2011) 164.

¹⁹⁸ Shackleton Bailey (1968) 341.

¹⁹⁹ Cicero zegt in brief 8.11B dat hij uit Pompeius' vorige brief had opgemaakt hoe het in Picenum vergaan was en hij maakt een toespeeling op hoe Vibullius zich heeft gedragen. Over deze dingen spreekt Pompeius echter niet in 8.11A, dus hieruit blijkt dat er brieven uit deze correspondentie missen.

De aanhef is in elke brief hetzelfde. Pompeius benoemt zichzelf met zijn volledige naam, en Cicero doet dat vervolgens ook wanneer hij hem schrijft. Zoals eerder gezegd benadrukt het gebruik van Pompeius' bijnaam *magnus* de afstand die er tussen de mannen is.²⁰⁰

Beide brieven die Pompeius aan Cicero schrijft, zijn kort. Het is lastig in te schatten hoe Pompeius' gevoelens zijn tegenover Cicero. Daarnaast lijkt de relatie tussen hen veranderd te zijn. Waar in paragraaf 3.1 Cicero de leidende man in hun vriendschap leek, toonde paragraaf 3.2 aan dat de rollen in hun vriendschap waren omgekeerd en dat Cicero was overgeleverd aan de gratie van Pompeius. Hier zien we een andere situatie. Pompeius verkeert in crisis, maar ook voor Cicero is het oppassen geblazen. Eigenlijk proberen ze beiden iets in stand te houden wat al bijna verloren gegaan is. Pompeius doet echter in *Att.* 8.11C nog een beroep op Cicero, de idealen herroepend die ze ooit (samen) hadden:

*Magno opere te hortor pro tuo singulari perpetuoque studio in rem publicam ut te ad nos conferas, ut communi consilio rei publicae adflictae opem atque auxilium feramus.*²⁰¹

'Ik spoor je ten zeerste aan – wegens jouw buitengewone en eeuwigdurende liefde voor de republiek – om naar ons te komen, zodat wij met gemeenschappelijke inspanning hulp en ondersteuning kunnen brengen aan onze ontwrichte republiek.'

Pompeius verzoekt Cicero niet op basis van hun vriendschap naar hem toe te komen, maar op basis van de noodzaak voor de republiek. Het belang van de republiek is een terugkerend element in Cicero's politieke vriendschappen, maar ook in vriendschappen van de ziel.²⁰² De vriendschap hierboven is praktisch, zoals in het *Commentariolum* wordt gepropageerd. De kans is groot dat Pompeius vooral aan zichzelf denkt, en nu elke steun kan gebruiken die hij maar kan krijgen. De manier waarop hij Cicero's steun probeert te krijgen is goed doordacht. Pompeius doet een beroep op Cicero's gevoelens voor de republiek en hij koppelt deze gevoelens aan zichzelf.²⁰³ Hij schrijft dat Cicero de republiek kan helpen door naar hem toe te komen, en zo stelt hij het behoud van de republiek gelijk aan het behoud van zichzelf. Niet alleen de *res publica* is geraakt (*adflictus*), maar *adflictus* zou evengoed op Pompeius kunnen slaan. Pompeius maakt in deze brief duidelijk dat hij de republiek is die gered moet worden. Op deze manier wordt Cicero haast gedwongen om Pompeius te blijven steunen, omdat hij de republiek zou afvallen wanneer hij dat niet zou doen.

---

²⁰⁰ Shackleton Bailey (1968) 342.

²⁰¹ Cic. *Att.* 8.11C.

²⁰² Zie Cic. *Amic.* 43; *Comment. Pet.* 12.

²⁰³ Vergelijk Cic. *Fam.* 5.7.2 waarin Cicero benadrukt dat hij aan Pompeius verbonden wordt uit liefde voor de republiek.

In Cicero's laatst bewaarde brief aan Pompeius (*Att.* 8.11D) bespreekt Cicero de dingen die gebeurd zijn sinds dat hij Pompeius' laatste brief heeft ontvangen.²⁰⁴ In eerste instantie spreekt hij over het welzijn van de republiek en Pompeius' plannen. Het is voor Cicero niet mogelijk geweest om zich bij Pompeius te voegen, omdat zijn route naar Pompeius was afgesneden door Caesar. Vervolgens uit hij lichte kritiek op Pompeius, omdat hij niet op de hoogte was gesteld van zijn plannen:

*Quoniam autem tecum ut essem non contigit, utinam tui consili certior factus essem!*²⁰⁵

‘Aangezien het echter niet mogelijk was dat ik bij jou was, wilde ik dat ik toch maar op de hoogte was geweest van jouw plan!’

Het plan (*consilium*) waar Cicero over spreekt, houdt in dat Pompeius Italië heeft verlaten. Het feit dat Pompeius Cicero niet inlicht over zijn plannen, is een teken dat hij hem eigenlijk niet genoeg vertrouwt, en dat de vriendschap niet diep genoeg zit.²⁰⁶ Dat Pompeius het plan opvat om Italië te verlaten, is een daad die in verbinding staat met wat Quintus in zijn *Commentariolum* heeft gezegd. Daar raadde hij Cicero aan om nooit Rome te verlaten ten tijde van zijn verkiezingen voor het consulaat.²⁰⁷ Als hij dit zou doen, dan zou hij gemakkelijker mensen kunnen beïnvloeden dan wanneer hij buiten Rome zou zijn. Zo geldt dit ook voor Pompeius, die niet alleen Rome heeft verlaten, maar zelfs Italië. Op die manier is het voor Cicero veel moeilijker om hem te steunen, omdat hij zo ver weg is. Voor iemand als Cicero, die de republiek boven alles wil stellen, is het verlaten van Italië ondenkbaar.²⁰⁸ Dit maakt hij duidelijk in de volgende zin:

*... quod omnia prius arbitratus sum fore quam ut haec rei publicae causa in Italia non posset duce te consistere.*²⁰⁹

‘... omdat ik **alle** dingen eerder zou denken, dan dat dit belang van de republiek niet in Italië zou kunnen blijven bestaan onder jouw leiding.’

Cicero laat duidelijk merken dat hij de keuze van Pompeius niet steunt. Hij is niet zomaar verbaasd dat Pompeius Italië heeft verlaten, hij kon letterlijk *alle* (*omnia*) dingen eerder bedenken dan dat. Als je dit citaat zonder context zou lezen, dan is het duidelijk dat Cicero zijn ongeloof uit, en dat hij een zekere

---

²⁰⁴ Het is niet duidelijk welke brief dat is. Shackleton Bailey (1986) 344, maakt duidelijk dat Cicero wel refereert aan een brief die Pompeius aan Lentulus geschreven heeft (*Att.* 8.6) en ontvangt hij terwijl hij schrijft brief 8.11C van Pompeius.

²⁰⁵ Cic. *Att.* 8.11D.5.

²⁰⁶ Brunt (1986) 28 ; hij noemt hun vriendschap als enkel politiek.

²⁰⁷ Cic. *Comment. Pet.* 43 *prodest quidem vehementer nusquam discedere.*

²⁰⁸ Shackleton Bailey (1968) 345.

²⁰⁹ Cic. *Att.* 8.11D.5.

bewondering voelt voor Pompeius. De kritiek is daarom in eerste instantie niet overduidelijk, maar is wel degelijk aanwezig. Cicero bekritiseert Pompeius omdat hij Italië heeft verlaten, wat hij ongelooflijk vindt. Doordat Cicero had verwacht dat de republiek door Pompeius geleid zou worden (*duce te*), verdwijnt de kritiek achter zijn bewondering. Dat Pompeius dit als kritiek had kunnen lezen, maakt Cicero in het vervolg duidelijk: hij verzekert hem dat het geen kritiek op hem is, maar dat Cicero het lot van de republiek betreurt.²¹⁰ De hele passage is ongemakkelijk en laat zien hoe Cicero worstelt met zijn vriendschapsband met Pompeius. Hij probeert hem onvoorwaardelijke steun te geven, maar hij kan niet onderdrukken dat hij eigenlijk weinig vertrouwen heeft in Pompeius' plannen en vreest voor de toekomst van de republiek.

Cicero twijfelt over de keuzes die Pompeius maakt, maar aan de oppervlakte komt hij tot de conclusie dat hij Pompeius steunt vanwege hun langdurige vriendschap en vanwege de man die Pompeius is. Doordat hij dit in de brief ook benoemt, legt hij als het ware verantwoording af waarom hij voor Pompeius kiest in deze burgeroorlog, en niet voor Caesar. Cicero voelt dat hij deze verantwoording wel moet afleggen, omdat hij een belangrijke plaats heeft ingenomen in de politiek en het dus waarschijnlijk is dat andere mensen – en in het bijzonder Pompeius – een mening over hem vormen.²¹¹ Niet alleen daarom kiest hij voor Pompeius, maar ook omdat hij ergens denkt dat dit nog enige hoop biedt om de republiek weer in ere te herstellen.²¹² In die zin zit hij vast aan de keuzes die hij vroeger heeft gemaakt, omdat hij die rol niet zomaar kan afleggen zonder ondankbaar op Pompeius over te komen.

Pompeius stelde zich in zijn vorige brief gelijk aan de republiek, maar Cicero ziet hier een onderscheid in. Hij geeft aan dat hij Pompeius altijd heeft gevolgd, niet omwille van de republiek, maar omdat hij bij Pompeius zelf wilde zijn.²¹³ Hier toont hij een kenmerk van de ware vriendschap waarover hij een paar jaar later Laelius in *De amicitia* laat praten. Het verschil is echter dat de ideale vriendschap in *De amicitia* gebaseerd is op ware gevoelens die mensen aan elkaar verbinden, terwijl daar bij Pompeius en Cicero geen sprake van is. Cicero doet het voorkomen alsof hun vriendschap voortkwam uit hun natuur, omdat ze graag bij elkaar wilden zijn en niet alsof het een geforceerde vriendschap is, gebaseerd op persoonlijk gewin.²¹⁴ Ondanks het feit dat hij deze mooie woorden van eeuwige trouw schrijft aan Pompeius, volgt hij hem nog niet. In die zin lijkt deze brief op een middel om Pompeius zoet te houden terwijl Cicero nog geen partij kiest. Dat er moeilijkheden zijn binnen hun vriendschap zijn, erkent hij ook, wat in *De amicitia* mooi omschreven wordt. Laelius herinnert zich dat Scipio vertelde over de risico's van een lange vriendschap:

---

²¹⁰ Cic. Att. 8.11D.5: *sed fortunam rei publicae lugeo.*

²¹¹ Brunt (1986) 16.

²¹² Tempest (2011) 164. Dat Cicero denkt dat hij keuze heeft gemaakt die *rectus* en *honestus* is door naar het buitenland te gaan achter Pompeius aan, valt af te leiden uit Cic. Fam. 4.2.2.

²¹³ Cic. Att. 8.11D.6: *secutus sum tuum ... neque id rei publicae causa ... sed te quaerebam, tecum esse cupiebam.*

²¹⁴ Cic. Amic. 27; Laelius vindt dat een vriendschap voortkomt uit 'natuur': *quapropter a natura mihi videtur potius quam ab indigentia orta amicitia.*

*Quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat quam amicitiam usque ad extremum vitae diem permanere; nam vel ut non idem expediret incidere saepe, vel ut de re publica non idem sentiretur ...*²¹⁵

‘Evenwel zei hij zelfs dat er niets moeilijker was dan dat een vriendschap zou blijven bestaan tot de laatste dag van je leven; want het gebeurde dikwijls dat ze niet hetzelfde dachten of dat ze niet hetzelfde voelden met betrekking tot de republiek ...’

Deze uitspraak lijkt een reflectie op de vriendschap tussen Cicero en Pompeius, omdat ze zich in brief 8.11D in dezelfde toestand bevinden.

Cicero maakt uiteindelijk de keuze om zich bij Pompeius’ troepen te voegen, maar zijn rol als vriend van Pompeius hoeft hij niet heel lang vol te houden. Op 9 augustus 48 v. Chr. verliest Pompeius in de Slag bij Pharsalus het gevecht en vlucht hij vervolgens naar Egypte.²¹⁶ Daar vindt hij de dood door de hand van een aantal van zijn vroegere volgelingen. Cicero is een ‘vrij’ man en hij keert terug naar Italië om daar af te wachten wat Caesar met hem van plan is. Zo komt er een einde aan een vriendschap die vanaf het begin af aan twijfelachtig en turbulent is geweest.

---

²¹⁵ Cic. *Amic.* 33.

²¹⁶ Tempest (2011) 166.

Conclusie

Toen Cicero in 63 v. Chr., vijftien jaar voor de dood van Pompeius, zo graag de ondersteuning van hem wilde in zijn consulaire campagne, had hij ongetwijfeld niet verwacht dat die ‘vriendschap’ zo zou eindigen. Volgens *De amicitia* is de idealistische vriendschap gebaseerd op *virtus* en de politieke vriendschap op *utilitas*. Het is echter in het begin lastig te ontdekken waar de vriendschap tussen Cicero en Pompeius op is gebaseerd. Wat wel blijkt, is dat beide mannen met een eigen plan de vriendschap ingaan en dat op verschillende punten in hun relatie duidelijk te zien is wie de boventoon voert.

Wanneer bijvoorbeeld Cicero zich verkiesbaar stelt als consul voor het jaar 63, schuift zijn broer Quintus het niet onder stoelen of banken dat hij gebruik moet maken van Pompeius om zijn eigen positie te versterken.²¹⁷ De vriendschap tussen Cicero en Pompeius heeft veel kenmerken van het type vriendschap dat gepropageerd wordt in het *Commentariolum*. De basis is *utilitas* en allebei zijn ze op het nut van de ander uit. Cicero heeft Pompeius nodig tijdens de consulaire verkiezingen, maar hij heeft ook het plan om met hem de ideale republiek te creëren.²¹⁸ Pompeius heeft Cicero nodig om meer bekendheid te krijgen onder het volk. Hoewel Cicero hint naar een ideale vriendschap zoals die beschreven staat in *De amicitia*, lijkt daar geen sprake van te zijn.

Bijna tien jaar later zijn de rollen omgedraaid. Cicero dankt zijn terugkomst uit ballingschap aan Pompeius, en hij voelt een grote verantwoordelijkheid en dankbaarheid naar hem toe. Cicero heeft hem nodig om zijn eigen positie weer op te bouwen, Pompeius spant Cicero voor zijn retorische karretje en hij laat Cicero vrienden van hem verdedigen in de rechtbank. De vriendschap gaat nog steeds niet richting een ideale vriendschap, waar eerder wel naar gehint werd.²¹⁹

In de laatste fase van hun vriendschap verkeren beide mannen in crisis. De burgeroorlog is uitgebroken en Cicero moet kiezen aan welke kant hij zich aansluit. Zijn besluit om uiteindelijk Pompeius te volgen is een idealistische keuze gebaseerd op een oude vriendschap waar beide de vruchten al niet meer van plukken.

Het *Commentariolum* beschrijft een praktische vriendschap, het soort waar elke politicus behoefte aan heeft om verder te komen in zijn carrière. *De amicitia* kijkt op een hele andere manier naar vriendschap en benadrukt dat échte vriendschap niet met iedereen gevormd kan worden. Dit is echter wel iets wat men moet nastreven in het leven. De tijdspanne die tussen beide werken zit, zegt veel over hoe Cicero in het leven stond. Zo lijken zijn ideeën over vriendschap langzaam te verschuiven naar de ideale vriendschap waarover hij in *De amicitia* vertelt. Zijn ervaringen met Pompeius’ vriendschap kunnen hier zeker een rol in hebben gespeeld. Hij is dikwijls teleurgesteld in hem geweest, en de vriendschap is niet wat Cicero ervan had verwacht. Dat Cicero aan het eind van zijn leven hier verbitterd

---

²¹⁷ Cic. *Comment. Pet.* 5; 51-52.

²¹⁸ Cic. *Fam.* 5.7

²¹⁹ Cic. *Fam.* 5.7.

over is geweest en daarom een meer idealistische vriendschap propageerde, lijkt waarschijnlijk. Zarecki (2014) betoogde dat *De amicitia* als doel had om de vriendschapsbanden met Caesar en Antonius teniet te doen.²²⁰ Maar het zou ook kunnen dat het niet alleen om die vriendschap gaat, maar ook om die met Pompeius. Cicero probeert nog met een schone lei te beginnen en niet vast te zitten aan oude vriendschapsbanden, zodat tegenstanders hem niet kunnen schaden.

De vriendschap tussen Pompeius en Cicero kan zeker niet ideaal genoemd worden. Aspecten uit *De amicitia* komen naar voren, maar feitelijk is het een vriendschap gebaseerd op *utilitas*, wat totaal tegenstrijdig is aan wat Laelius over vriendschap zegt.²²¹ Wat wel voor een ideale vriendschap pleit, is dat Cicero Pompeius uiteindelijk alle jaren heeft gesteund, ook al uitte hij in brieven naar onder andere Atticus kritiek op Pompeius. Zijn *constantia*, of volharding in de vriendschap is kenmerkend voor Cicero, maar kon er helaas niet voor zorgen dat er een hechte vriendschapsband ontstond. Een terugkerend aspect in hun vriendschap is de teleurstelling, omdat de een niet voldoet aan de verwachtingen die de ander gesteld heeft. En zo is de vriendschap tussen Cicero en Pompeius het voorbeeld van de verschuiving in gedachtegoed die Cicero meemaakt vanaf zijn kandidaatstelling voor consul in 64 v. Chr. tot aan zijn dood in 43 v. Chr.

---

²²⁰ Zarecki (2014) 136.

²²¹ Cic. *Amic.* 51.

Bibliografie

Primaire literatuur

- Aristoteles, *Athenian constitution. Eudemian Ethics. Virtues and vices*: ed. H. Rackman (Cambridge 1935).
- Aristoteles, *Nicomachean Ethics*: ed. H. Rackham (Cambridge 1926).
- Cicero, *Ad familiares*: ed. D.R. Shackleton Bailey (Cambridge 2001).
- Cicero, *Epistulae ad familiares*: ed. D.R. Shackleton Bailey (Cambridge 1977).
- Cicero, *Epistulae vol. 1*: ed. W.S. Watt (Oxford 1982).
- Cicero, *Epistulae vol. 2.1*: ed. W.S. Watt (Oxford 1965).
- Cicero, *Epistulae vol. 3*: ed. W.S. Watt (Oxford 1958).
- Cicero, *Laelius de amicitia*: ed. J.G.F. Powell (Oxford 2006).
- Cicero, *Letters to Atticus*: ed. D.R. Shackleton Bailey (Cambridge 1968).
- Cicero, *Pro Sestio. In Vatinius*: ed. R. Gardner (Cambridge 1958).
- [Cicero], *Rhetorica ad Herennium*: ed. H. Caplan (Cambridge 1954).
- Diogenes Laertius, *Lives of eminent philosophers, Volume II: books 6-10*: ed. R.D. Hicks (Cambridge 1925).

Secundaire literatuur

- Atkins, E.M. (2000) 'Cicero', in: Rowe, C. en M. Schofield (eds.) *The Cambridge history of Greek and Roman political thought* Cambridge, 477-516.
- Balsdon, J.P.V.D. (1963) 'The Commentariolum Petitionis' *The Classical Quarterly* 13.2: 242-250.
- Baraz, Y. (2010) *A written republic: Cicero's philosophical politics* Princeton.
- Blom, H., van der (2010) *Cicero's role models: the political strategy of a newcomer* Oxford.
- Brunt, P.A. (1986) 'Cicero's officium in the civil war' *The journal of Roman studies* 76: 12-32.
- Brunt, P.A. (1988) *The fall of the Roman Republic and related essays* Oxford.
- Dugan, J. (2005) *Making a new man. Ciceronian self-fashioning in the rethorical works* Oxford.
- Eagle, E.D. (1949) 'Catiline and the 'concordia ordinum'' *Phoenix* 3.1: 15-30.
- Fahnestock, J. (2011) *Rhetorical style: the uses of language in persuasion* Oxford.
- Fiore, B. (1997) 'The theory and practice of friendship in Cicero', in: Fitzgerald, J.T. (ed.) *Greco-Roman perspectives on friendship* Atlanta, 59-76.
- Gibson, R.K. (2013) 'Letters into autobiography: the generic mobility of the ancient letter collection', in: Papanghelis, T.D., Harrison, S.J. en S. Frangoulidis (eds.) *Generic interfaces in Latin literature. Encounters, interactions and transformations* Berlijn, 387-416.
- Habinek, T.N. (1990) 'Towards a history of friendly advice: the politics of candor in Cicero's 'de amicitia'' *Apeiron* 23.4: 165-186.

- Hall, J. (2009) *Politeness and politics in Cicero's letters* Oxford.
- Holliday, V.L. (1969) *Pompey in Cicero's Correspondence and Lucan's Civil War* Den Haag.
- Hutchinson, G.O. (1998) *Cicero's correspondence. A literary study* Oxford.
- Konstan, D. (1997) *Friendship in the classical world* Cambridge.
- Lacey, W.K. (1970) 'Boni atque improbi' *Greece & Rome* 17.1: 3-16.
- Laser, G. (2001) *Quintus Tullius Cicero. Commentariolum petitionis* Darmstadt.
- Leach, E.W. (1993) 'Absence and desire in Cicero's 'de amicitia'' *The Classical World* 87.2: 3-20.
- Leach, J. (1978) *Pompey the Great* Londen.
- Manuwald, G. (2015) *Cicero* Londen.
- McDermott, W.C. (1971) 'Q. Cicero' *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 20.5: 702-717.
- Miller, P.A. (2015) 'Cicero reads Derrida reading Cicero. A politics and a friendship to come', in: Altman, W.H.F. (ed.) *Brill's companion to the reception of Cicero* Leiden, 173-197.
- Mitchell, T.N. (1973) 'Cicero, Pompey and the rise of the first triumvirate' *Traditio* 29: 1-26.
- Mitchell, T.N. (1991) *Cicero. The senior statesman* New Haven.
- Morstein-Marx, R. (1998) 'Publicity, popularity and patronage in the 'Commentariolum Petitionis'' *Classical Antiquity* 17.2: 259-288.
- Nicgorski, W. (2007) 'Cicero and the rebirth of political philosophy' *The political science reviewer* 8: 63-101.
- Nótári, T. (2010) 'On Quintus Tullius Cicero *Commentariolum Petitionis*' *Acta Juridica Hungarica* 51.1: 35-53.
- Powell, J.G.F. (1990) *Cicero: Laelius, on friendship & The dream of Scipio* Warminster.
- Powell, J.G.F. (1995) 'Friendship and its problems in Greek and Roman thought', in: Innes, D., Hine, H. en C. Pelling (eds.) *Ethics and rhetoric. Classical essays for Donald Russell on his seventy-fifth birthday* Oxford, 31-45.
- Rawson, B. (1987) *The politics of friendship: Pompey and Cicero* Sydney.
- Rowland, R.J., Jr. (1976-1977) 'The Origins and development of Cicero's Friendship with Pompey' *Rivista Storica Dell'Antichita* 6-7: 329-341.
- Sarsila, J. (1978) 'Some notes on *virtus* in Sallust and Cicero' *Arctos* XII: 135-143.
- Seager, R. (2002) *Pompey the Great. A political biography* Oxford.
- Steel, C. (2005) *Reading Cicero. Genre and performance in late republican Rome* Londen.
- Tatum, W.J. (2007) 'Alterum est tamen boni viri, alterum boni petitionis: the good man canvasses' *Phoenix* 61.1/2: 109-135.
- Taylor, L.R. (1949) *Party politics in the age of Caesar* Berkeley.
- Tempest, K. (2011) *Cicero. Politics and persuasion in ancient Rome* Londen.
- Tracy, C. (2012) 'Cicero's *constantia* in theory and practice', in: Nicgorski, W. (ed.) *Cicero's practical philosophy* Notre Dame, 79-112.

- Verboven, K. (2012) 'Friendship among the Romans', in: Peachin, M. (ed.) *The Oxford handbook of social relations in the Roman world* Oxford, 404-421.
- Wal, R. van der (2017) *Hoe je verkiezingen wint. Romeins handboek voor een effectieve verkiezingscampagne* Leusden.
- White, P. (2010) *Cicero in letters: epistolary relations of the late republic* Oxford.
- Wilcox, A. (2012) *The gift of correspondence in classical Rome: friendship in Cicero's Ad familiares and Seneca's Moral epistles* Madison.
- Zarecki, J. (2014) *Cicero's ideal statesman in theory and practice* Londen.

Woordenboek

- Glare, P.G.W. (1973) *Oxford Latin Dictionary* Oxford.